

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

Konferenciák, műhelybeszélgetések

VIII.

MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

Sorozatszerkesztő:

Romsics Ignác

A sorozat eddig megjelent kötetei:

Ballabás Dániel (Szerk.): Trianon 90 év távolából (2011.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Országgyűlések – országos gyűlések (2011.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Rendszerváltás – történeti távlatból (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Tradíció és innováció a 20. századi magyar paraszti
gazdálkodásban (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Kultusz és propaganda (2012.)

Ballabás Dániel – Borbély Zoltán (Szerk.): Tanulmányok Erdély fejedelemség-
kori történetéből (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Doktorandusz hallgatók I. konferenciája. 2012.
május 9. (2013)

Szerkesztette:

Ballabás Dániel

Líceum Kiadó
Eger, 2013

ISBN 978-615-5250-47-7

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Czeglédi László
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2013-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Paksa Rudolf: Prozopográfia vagyis „kollektív biográfiai elemzés” (A Horthy-kori magyar nemzetiszocialista elit vizsgálata).....	7
Tóth Eszter Zsófia: Az oral history elméleti és gyakorlati kérdései.....	21
Kalcsó Gyula: Digitális források – digitális filológia.....	35
Hegedűs István – Várkonyi Péter: A történelmi Magyarország statisztikai adatforrásai.....	45

PROZOPOGRÁFIA VAGYIS „KOLLEKTÍV BIOGRÁFIAI ELEMZÉS” (A HORTHY-KORI MAGYAR NEMZETISZOCIALISTA ELIT VIZSGÁLATA)

PAKSA RUDOLF

A prozopográfia fogalma a humanisták tudálékos régiségbúvárlásának és az ógörög nyelv iránti rajongásának az eredménye. A görög „prozopon” (πρόσωπον) kifejezés „arc”, „színházi maszk”, „szerep” értelemben fordítható, míg a közismert és elterjedt „grapho” (γράφω) utótag „leírás”-t jelent. A prozopográfia tehát leginkább az „ismertetőjegyek leírása”-t jelenti. Az etimológiánál azonban lényegesebb kérdés számunkra, hogy milyen értelemben is használták magát a kifejezést. Az első, 16. századi előfordulások alapján megállapítható, hogy kezdetben híres emberekről szóló életrajzok gyűjteményét, tulajdonképpen életrajzi lexikont értettek alatta. A 19. század második felében a professzionalizálódó történettudomány berkeiben új jelentésben tűnt fel a fogalom. Ekkoriban a klasszikus ókor kutatói prozopográfiának nevezték el azokat a tematikus életrajzi adattárakat (ki-kicsodákat), amelyekbe a forrásokban felfedezett személyek nevét és a róluk megtudott életrajzi adatokat gyűjtötték.¹ Az ókorászok és a középkorászok körében ezért mind a mai napig a személyek beazonosításának tudományát és az ehhez készített segédletet, az életrajzi adattárakat (is) értik e kifejezés alatt. A 20. században megint újabb réteggel gazdagodott a fogalom jelentésköre. Egyes történészek ugyanis arra vállalkoztak, hogy az elkészült életrajzi adattárak alapján megpróbálják az adattárban szereplő személyek (vagy azok közül egy jól meghatározható csoport) közös tulajdonságait, tipikus életpályájukat feltárni.² A prozopográfia ekkortól tehát már nem csupán az életrajzi adattárat és az annak összegyűjtésére irányuló törekvést jelentette, hanem az adattárra támaszkodó szociológiai vizsgálatot és az ennek nyomán

¹ Példának okáért az ókori athéni polgárokról, a spártaiakról, a római patríciusokról stb.

² Így például kutatás tárgyát képezhette a szenátori rend és a konzulok csoportja az Antoninusok uralma idején.

létrejött elemzést is.³ E szociológiai vizsgálathoz statisztikai módszereket alkalmaztak. Éppen ezért nem meglepő, hogy a prozopográfiai kutatások népszerűsége jelentősen megnőtt a számítógépek megjelenésével és fejlődésével.⁴ Hovatóvább az oxfordi egyetemen prozopográfiai periodika is indult 1994-ben *Prosopon* címmel. Ugyanitt kiterjedt prozopográfiai projekt működik számos hozzáférhető elméleti írással és empirikus tanulmánnyal.⁵

Az elméleti és módszertani kérdésektől hagyományosan idegenkedő magyar történettudomány messze nem tart ott, hogy prozopográfiai kutatóközpont működne valamelyik egyetemünkön. A magyar nyelvű szakirodalomban mindössze két rövidebb írást találtunk, amely kifejezetten elméleti igénnyel foglalkozott a kérdéssel. A történelem segédtudományai című közismert tankönyvben olvasható Engel Pál összefoglalója, amely irodalomjegyzékkel együtt is kevesebb mint két oldal.⁶ Az először 1998-ban publikált szövegben a középkorász Engel a prozopográfia fogalmát a fentebb idézett második jelentésben (egy meghatározott csoport személyi adataira, életrajzi lexikona és az ennek létrehozását célzó kutatás) használta. A prozopográfiát mindenek előtt a biográfiával és az archontológiával rokonította.⁷ Hangsúlyozta azonban, hogy a biográfiától eltérően a prozopográfia jellemzően nem elbeszélő műfaj, hanem inkább adatbázis. Engel az archontológia szűken vett feladatát a méltóságviselői névlisták és a méltóságviselés időhatárainak meghatározásaként definiálta, a méltóságviselők személyi adattárának összeállítását pedig prozopográfiának nevezte. Az elméleti meghatározások után a prozopográfiai kutatások kezdeteit ismertette. Megtudjuk, hogy az első személyi adattárak az ókortudományban készültek, a középkorra vonatkozó adattárak pedig az 1920-as évektől jelentek meg. Ezt követően Engel az első magyar prozopográfiai kutatásokat ismertette, amelyeket a középkorászok kezdeményeztek. Mályusz Elemér és Kubinyi András egyaránt 1957-ben publikálta első, ilyen jellegű írásait, de a korai példák közt említhető Bónis György 1971-ben megjelent munkája is.⁸ Engel azon tendenciára is felhívta a figyelmet, hogy a prozopográfia egyre inkább terjedő műfaj.

³ A fogalom bővülését jelzi a téma talán legtöbbet idézett elméleti írása Stone, Lawrence: *Prosopography*. *Daedalus* (Journal of the American Academy of Arts & Sciences), 1971. 46–79.

⁴ A prozopográfiai kutatásokat áttekinti Cameron, Averil (ed.): *Fifty years of prosopography. The later Roman Empire, Byzantium and beyond*. Oxford, 2003.; Keats-Rohan, K. S. B. (ed.): *Prosopography approaches and applications. A handbook*. Oxford, 2007.

⁵ <http://users.ox.ac.uk/~prosop/> valamint <http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/> (A letöltés ideje itt és a később hivatkozott linkeknel is: 2012. november 8.)

⁶ Engel Pál: *Prozopográfia*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 2006. 33–34.

⁷ Egyébként minden bizonnyal azért kapta éppen Engel a prozopográfia „szócikk” elkészítésére vonatkozó felkérést a szerkesztőktől, mert ő írta a kötet archontológiával foglalkozó fejezetét.

⁸ Mályusz Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában*. Századok, 1957. 46–123., 529–602.; Kubinyi András: *A kincstári személyzet a XV. század második felében*. In: *Tanulmányok Buda-*

Engel nem említette, de a hozott példáiból az is jól látszik, hogy a prozopográfiai kutatások szorosan összekapcsolódtak az elitkutatásokkal.⁹ Az említett Kubinyi András kutatásai témánk vonatkozásában már csak azért is figyelemre-méltóak, mert a Kubinyival készült életútinterjú fényében őt akár az első magyar prozopográfusnak is nevezhetjük. Saját kutatói pályájára történő visszatekintése szerint ugyanis meghatározó kutatásai rendre egy-egy társadalmi csoport kollektív sajátosságainak feltérképezésére irányultak.¹⁰

A prozopográfia témáját tárgyaló másik elméleti írás 2007-ben jelent meg Bara Zsuzsanna tollából „Az ismeretlen prozopográfia” címmel.¹¹ Bara arra vállalkozott, hogy a prozopográfia fogalmáról adott különböző definíciókat ütköztesse. Ennek nyomán részletesebben kitért a biográfia és a prozopográfia viszonyára is. A két műfaj közti eltérést Engelhez hasonlóan két pontban foglalta össze: 1. a biográfiával szemben a prozopográfia nem elbeszélő műfaj, 2. a biográfia egyetlen személy teljességre törekvő bemutatása, míg a prozopográfia egy jól definiált csoport minden egyes tagját vizsgálja, azonban csak bizonyos kiválasztott tulajdonságaikra koncentrál. Bara végül a Karády Viktor, Nagy Péter Tibor és Szögi László nevéhez köthető oktatástörténeti témájú prozopográfiai kutatásokra hívta fel a figyelmet – a publikációnak helyet adó folyóirat profiljának megfelelően.

Az utóbbi évek tapasztalatai fényében magunk is megállapíthatjuk Engel nyomán, hogy újabban divatba jött nálunk is a prozopográfia, s a legkülönbözőbb témákban folytak és folynak jelenleg is kisebb-nagyobb kutatások.¹² Az ezekből született publikációk többnyire hasznos elméleti és gyakorlati bevezetést is tartalmaznak.¹³ Érdeemes még két megjegyzést fűznünk a biográfia és a prozo-

pest múltjából, 12. Budapest, 1957. 25–49.; Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971.

⁹ V.ö. Szilágyi Zsolt: Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában. In: „A historiográfia műhelyében”. Tanulmányok a 2010. november 25-én Debrecenben tartott historiográfiai konferencia anyagából. Szerk. Erős Vilmos–Velkey Ferenc. Debrecen, 2011. [2012.] (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica, 63. Történeti Tanulmányok, 19.) 151–164.

¹⁰ V.ö. Kubinyi András: Miért lettem történész? Korall, 2005. november.

¹¹ Bara Zsuzsanna: Az ismeretlen prozopográfia. Neveléstörténet. A székesfehérvári Kodolányi János Főiskola folyóirata. 2007/1–2. A cikk az interneten: http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=35&rid=2&id=273 (A letöltés ideje: 2013. április 10.)

¹² Nagyszabású és sokat ígérő vállalkozás a Szijártó István vezetésével az ELTE-n 2004 óta működő Diaeta-kutatócsoport, mely a 18. századi politikai elit prozopográfiai feltárását tűzte ki célul. A számos „egyszerzős” kezdeményezés közül pedig e helyütt Pap Józsefnek a neoabszolútizmus kori vármegyei tisztikart vizsgáló kutatásait emelnénk ki.

¹³ Ezek közül érdemes megemlítenünk Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Továbbá a Fons 2004/2. tematikus számának írásait.

pográfia kapcsolatának kérdéséhez.¹⁴ Elsőként egy terminológiai kérdésre kell felhívunk a figyelmet: német nyelvterületen a „kollektív biográfia” kifejezés nem azonos a prozopográfiával. Itt a „kollektív biográfia” kifejezésen egy-egy társadalmi csoport részletes bemutatását értik, nem pedig egy életrajzi adatbázison nyugvó szociológiai vizsgálódást. Másrészt meg kell említenünk a „modális életrajz” fogalmát. Ez alatt az elméleti szakirodalom egy adott csoportra jellemző tipikus életúttal rendelkező személy életrajzát érti, vagyis egyfajta illusztrációját a prozopográfiai kutatásnak.

Ezen elméleti előfeltevések ismeretében fogtam bele saját prozopográfiai kutatásomba. A magam számára a prozopográfia fogalmát személyek egy jól meghatározott csoportjának kollektív, statisztikai alapú vizsgálataként definiáltam. Mindenek előtt tehát azt a csoportot kellett kijelölnöm, amelyet vizsgálni szerettem volna. Fontos látnunk, hogy a kutatás során számos döntést kell meghoznia a kutatónak. Ezek a döntések attól függnnek, hogy a kutató mire is kíváncsi. Lényeges már itt leszögeznünk, hogy nem arról van szó, hogy jó és rossz megoldások közül kellene választanunk. Hanem arról, hogy a kutató konkrét érdeklődésének megfelelően kell felépítse magát a kutatást. Mindössze arra kell ügyelnünk, hogy a statisztikai alapú kutatások általános módszertani szabályait betartsuk: 1. a vizsgálni kívánt csoport jól körülhatárolható kell legyen, 2. szükség van legalább egy kontrollcsoportra, amelyhez képest értelmezni lehet a vizsgálati csoport eredményeit, 3. csak nagy csoportlétszám esetén alkalmazható a módszer, 4. a kutatáshoz előre rögzített, egyértelmű és egységes vizsgálati szempontok kellene, 5. csak olyan tulajdonságokat érdemes vizsgálni, ahol nincs sok adathiány.

E feltételrendszerből jól látható, hogy mindenek előtt pontosan kell tudnunk definiálni, hogy kik tartoznak bele a vizsgálandó személyek körébe. Valójában legalább két csoportot kell definiálnunk: a számunkra érdekes csoportot és legalább még egy másikat is (ez lesz a kontrollcsoport), amellyel össze lehet hasonlítani őket. A kontrollcsoport megválasztása elsősorban attól függ, hogy a kutató mire is kíváncsi. Ha például arra, hogy egy párt országgyűlési képviselői mennyiben reprezentálták az ország lakosságát, akkor tulajdonképpen nincs szükség kontrollcsoportra, hiszen a népszámlálási eredmények képezik a kontrollcsoportot. Ha ellenben arra, hogy egy másik párttól miben különböztek, akkor értelemszerűen a két összehasonlítandó képviselőcsoport tagjait kell vizsgálni. Ha viszont arra, hogy egy adott párt tagjai mennyiben hasonlítottak, illetve miben különböztek a többi képviselőtől, akkor természetesen a parlament minden tagját

¹⁴ A témához lásd Lackó Mihály: *Individuális és kollektív biográfia*. Századvég, 1999/12. 97-103.; továbbá Kövér György: *Biográfia és történetírás*. Aetas, 2000/3. Az interneten: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-10.html (A letöltés ideje: 2012. november 8.); valamint Giovanni Levi: *Az életrajz használatáról*. (Fordította: Czoch Gábor) Korall, 2000. tél. 81–92. Az interneten: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00002/pdf/glevi.pdf> (A letöltés ideje: 2013. április 10.)

vizsgálni kell (vagyis a különösen érdekes pártét és kontrollcsoportként az összes többi képviselőt). De összehasonlítható egy párt mandátumot szerzett képviselőinek köre ugyanazon párt képviselőjelöltjeivel is, vagy akár a párt képviselőit hasonlíthatjuk a párttagokhoz, esetleg a párt szavazóihoz, stb. Talán ennyiből is érzékelhető, hogy a kontrollcsoport megválasztását a kutató érdeklődése határozza meg. Ezzel a döntéssel egyúttal az is eldől, hogy milyen kérdésekre fogunk tudni majd válaszolni a kutatásaink során. (Természetesen több viszonylatban is vizsgálhatunk egy adott csoportot úgy, hogy több kontrollcsoporthoz hasonlítjuk össze.)

Ami azonban lényeges, hogy mind a vizsgálati csoportnak, mind pedig a kontrollcsoportnak elég nagyoknak kell lennie ahhoz, hogy azokon statisztikai módszereket lehessen alkalmazni. Az ideális esetszám – módszertani szempontból – több ezres.¹⁵ Ez azonban történeti kutatások esetében sokszor egészen egyszerűen megoldhatatlan. (Például a Horthy-korszak összes főispánjának száma együttesen sem érte el az ezret.) Éppen ezért ilyen esetekben teljességre kell törekednünk. A vizsgált személyek száma azonban semmiképpen se legyen száznál kevesebb. Ha ezer fősnél kisebb csoportot vizsgálunk, akkor következtéseink levonásakor figyelemmel kell lennünk arra, hogy az egyes esetek sajátosságait ne értékeljük túl. (Így például, ha egy kormányküldöttség repülőgép szerencsétlenség áldozata lesz, akkor vigyáznunk kell arra, hogy véletlenül se jussunk olyan jellegű következtetésre: „a vizsgált időszak miniszterei hajlamosak voltak repülőbalesetben meghalni”. Hiszen mindössze egyetlen szerencsétlenségről volt szó, nem pedig arról, hogy egymástól függetlenül több miniszter is így vesztette életét.)

A nagy csoportlétszám mellett legalább ennyire fontos, hogy a vizsgált személyeknek csak olyan tulajdonságaival foglalkozzunk, amelyek számunkra érdekesek és amelyek esetében kicsi az adathiány. Számunkra azok a tulajdonságok tekintendők érdekesnek, amelyekről azt várjuk, hogy a kutatás során általunk felteendő kérdésekre érdemi választ adhatnak. (Természetesen rögzíthetünk minden rendelkezésünkre álló tulajdonságot. Így a modern statisztikai elemző programok akár olyan rejtett összefüggésekre is rámutathatnak, amelyekre mi előzetesen nem is gondoltunk. Kérdéses azonban, hogy miként tudjuk majd értelmezni, ha mondjuk azt kapjuk eredményül, hogy a pénzügyminiszterek körében feltűnően sok a szőke és kékszemű, míg a külügyminiszterek körében inkább a kopaszok és barnaszeműek fordulnak elő nagyobb számban.) A kevés adathiány azért fontos, mert csak olyan tulajdonságokból tudunk érvényes következtetést levonni, amelyeket a vizsgált személyek többsége esetében ismerünk. Természetesen a történeti kutatások esetében sokszor kell szembesülnünk

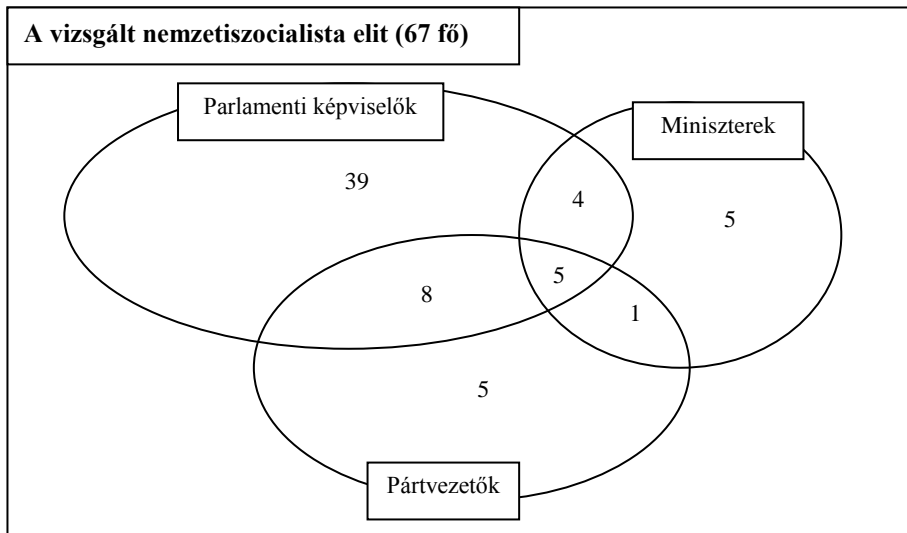
¹⁵ A statisztikai módszerek alkalmazásának irányelveiről számos statisztikai bevezető kézikönyv áll rendelkezésünkre. Különösen hasznosak a szociológiai egyetemi kézikönyvek, amelyek többnyire a statisztikai módszerek alkalmazásához szükséges szemlélet kialakítására koncentrálnak, s nem csupán a statisztikai eljárások matematikai hátterét ismertetik.

azzal, hogy a kívánatos információk egészen egyszerűen nem maradtak ránk. Ilyenkor ugyanúgy kell eljárunk, mintha kisebb létszámú csoportot vizsgálnánk: gondolnunk kell arra, hogy a hiányos adatokból ne vonjunk le messzemenő következtetéseket. Tehát még abban az esetben is érdemes feltételes módon fogalmaznunk, ha egyébként úgy tűnik, hogy az adott tulajdonságot tekintve a vizsgált csoport – legalábbis azok, akiknek az adatait ismerjük – nagyon egységes, nagyon karakteres jelleget mutat. Az ideális eset mégis az, ha olyan tulajdonságokat vizsgálunk, amelyeket minden vizsgált személy esetében ismerünk. E tekintetben nagyon szerencsés helyzet, ha a vizsgált személyek adatait ugyanabból az adatforrásból (vagy legalábbis minden személy esetében hasonló típusú dokumentumokból) meríthetjük. Ebben az esetben ugyanis valószínűleg az is egységes lesz, hogy konkrétan milyen típusú válaszok fordulnak elő az egyes tulajdonságok esetében. (Ha példának okáért a hajszíneket akarjuk vizsgálni, akkor nem szerencsés, ha az egyik forrás „fekete”, „barna”, „szőke”, „vörös”, „ősz”, illetve „kopasz” hajtípusokat különböztet meg, míg egy másik pedig csak „sötét”, „világos” és „nincs” lehetőségeket. Ilyen esetben ugyanis nekünk kell valamilyen módon egységesítenünk. Ez azonban számos problémát vet föl, hiszen nem tudhatjuk, hogy például a világosbarnát világosnak vették-e fel, vagy hogy a vörös hajúakat minek is tekintették, stb.)

Saját kutatásom esetében az 1930-as években megjelenő új magyar szélsőjobboldali irányzatnak, a német mintát másoló nemzetiszocialistáknak az elitjére voltam kíváncsi. Kutatási szempontból azonban a „magyar nemzetiszocialista elit” meglehetősen nehezen definiálhatónak tűnt. Abba ugyanis a politikusok mellett a mozgalmakat támogató gazdasági szereplők, sőt a jelentősebb értelmiségiek is beletartoztak. E kört azonban több szempontból is nehéz lett volna pontosan meghatározni. A nemzetiszocialista mozgalmak gazdasági háttere ráadásul szinte teljesen feltáratlan, sőt valószínűleg ma már feltárhatatlan is. Emellett például pontosan definiálni kellett volna a „jelentősebb értelmiségi” fogalmát. Így végül úgy döntöttem, hogy kimondottan a nemzetiszocialista politikai elitre fogok koncentrálni. Ugyancsak el kellett döntenem, hogy milyen mélységben fogom feldolgozni e kört. Vagyis kik tartoznak ide? Ide soroljam-e a helyi pártszervek vezetőit, vagy a pártok országos tisztségviselőit, avagy kimondottan a pártelit legfelső, szűk rétegére (országos pártvezetők, parlamenti képviselők, miniszterek) koncentrálnak. Én ez utóbbit választottam, mivel e kör egyértelműen meghatározható, s engem elsősorban amúgy is a nemzetiszocialista mozgalmak általános története érdekelt. Ha viszont a pártok helyi beágyazottsága vagy a pártszervezetek működése érdekelt volna inkább, akkor a párt országos tiszt-

ségviselőit és helyi vezetőit is fel kellett volna venni – függetlenül attól, hogy viseltek-e országos politikai tisztséget.¹⁶

Az így meghatározott szűken vett politikai elit három nagyobb csoportból állt tehát: az országos pártvezetőkből, a parlamenti képviselőkből, valamint a miniszterekből. Természetesen ez a három csoport részben átfedte egymást: volt olyan személy, aki mindhárom alkategóriába beletartozott; voltak, akik két kategóriába tartoztak; s voltak, akik csak egybe.¹⁷

A nemzetiszocialista politikai eliten belül elkülönített három csoport így együttesen több szempontból sem volt vizsgálható. Az egyes csoportok tagjai jelentősen különböző fajsúlyúak voltak, nem rendelkezünk egységes adatforrás-

¹⁶ A kérdés bonyolultságát csak tovább fokozza, hogy mit is kezdjünk a formális tisztséget ugyan nem viselő, de befolyásos személyekkel? S miként lehet őket teljes körűen felvenni a kutatásba?

¹⁷ Összesen 56 nemzetiszocialista parlamenti képviselő, 15 miniszter, valamint 18 pártvezér életútját vizsgáltam meg. Ez az átfedések miatt mindösszesen 67 személyt jelentett. Öten voltak képviselők, miniszterek és pártvezetők is: Imrédy Béla, Jaross Andor, Pálffy Fidél, Rajniss Ferenc és Rátz Jenő. Miniszter és pártvezér egyetlen személy volt: Szálasi Ferenc. Négy vizsgált személy pedig képviselő is és miniszter is volt: Budinszky László, Kunder Antal, Szöllösi Jenő és Vajna Gábor. Képviselő és pártvezető is volt: ifjabb Balogh István, Csia Sándor, Festetics Sándor, Hubay Kálmán, Matolcsy Mátyás, Meskó Zoltán, Széchenyi Lajos, valamint Szemere Béla. A felsorolásból természetesen jól látszik, hogy ugyanabba a kategóriába jelentősen különböző súlyú személyek kerülhettek egymás mellé – például Hubay Kálmán vagy Csia Sándor az ereje teljében lévő Nyilaskeresztes Pártot irányították, míg Szemere Béla az első magát nemzetiszocialistának nevező pártalakulatot, amely azonban mindössze néhány személyre terjedt ki.

sal a vizsgálathoz, s nem látszott olyan kontrollcsoport sem, amelyhez hasonlítani lehetett volna őket. Mindemellett az alcsoportok különböző mérete is jelentős nehézségeket okozott volna. Éppen ezért az egyes alcsoportokat külön-külön kellett vizsgálni. A nemzetiszocialista pártvezetők esetében nem látszott alkalmas kontrollcsoport és így a létszámuk is kevés volt ahhoz, hogy statisztikai módszerrel lehessen vizsgálni őket. (Őket hagyományos életrajzi elemzéssel mutattam be úgy, hogy az egymással rivalizáló pártvezetőket hasonlítottam össze.) A nemzetiszocialista miniszterek esetében egyértelműen adta magát, hogy a nem nemzetiszocialista miniszterek lehetnének a kontrollcsoport. Azonban még velük együtt is elég kicsi volt a csoport létszáma: a vizsgált időszakban összesen 52 személy töltött be 101 miniszteri pozíciót. Ez egy részletes statisztikai vizsgálathoz azonban még kevés, néhány figyelemreméltó statisztikai sajátosságra azonban itt már rá lehetett mutatni. Az 1939. évi választáson bekerült parlamenti képviselők köre¹⁸ azonban már elég nagy csoportnak bizonyult a statisztikai vizsgálódáshoz (a 260 fős parlamentbe 49 nemzetiszocialista képviselő jutott be).

A parlamenti képviselők esetében tehát minden adott volt: a nagy elemszám, a kontrollcsoport, sőt még egységes adatforrás is kínálkozott: az Országgyűlési Almanach. Itt azonban újabb döntést kellett hozni. Ha a kutatásban az Országgyűlési Almanach életrajzeit veszem alapul, annak kétségtelenül előnye volt, hogy a közölt életrajzok egységes szerkezetűek. Viszont ezek az életrajzok csak azt tartalmazták, amit az adott képviselő el akart magáról mondani. Vagyis bizonyos életrajzi elemek hiányozhattak, ha ezáltal a képviselő jobb színben tüntethette fel önmagát (így például korábbi, sikertelen politikai szerepvállalás, esetleg az 1918–19-es forradalmak idején történő kisebb szerepvállalás). Attól azonban szerencsére nem kellett tartani, hogy az almanachban közölt adatok valótlanok lennének, ez ugyanis szankciókat vonhatott maga után – akár a képviselői mandátum elvesztését is. A mondottak fényében két lehetőség kínálkozott. Vagy kimondottan az almanachra támaszkodva vizsgálom a képviselők saját maguk által sugározni kívánt imázsát, vagy az almanachban elhallgatott adatokat összegyűjtöm, s ezzel korrigálom az egyes életrajzokat. Érdeemes világosan látnunk, hogy ebben az esetben sincs jó és rossz döntés. A meghozandó döntés ugyanis attól függ, hogy pontosan mire vagyunk kíváncsiak: a képviselők önképére, vagy tényleges életútjukra. A döntés meghozatala előtt néhány képviselő esetében szűrőpróbaszerűen megnéztem, hogy mekkora különbségről is van szó. Ebből az derült ki, hogy a két megoldás között valójában közel sem volt olyan nagy az eltérés. Emiatt izgalmasabbnak – és nem mellékesen egyszerűbbnek is – ígérték az almanachban közölt életrajzokat használni adatforrásnak, ezzel garantálva egyúttal az adattípusok egységességét is. Így végül az almanach adatait mindössze az 1945 utáni életút vonatkozásában egészítettem ki egyéb forrásból, mivel

¹⁸ A korábbi parlamenti ciklusokban elenyésző számú nemzetiszocialista képviselő volt.

erről az 1940-ben készült életrajzgyűjtemény már értelemszerűen nem szolgálhatott információt. (Természetesen itt is lehetséges lett volna két vizsgálatot végezni: egyet csak az almanach alapján, egyet pedig a más forrásból korrigált adatok segítségével. Jelen esetben azonban ez feleslegesnek tűnt.)

Az említett döntésekkel tehát sikerült kijelölni a kutatásba bevonandó személyek körét (beleértve a kontrollcsoportot is), valamint a vizsgálódás során felhasználható adatforrást. Ezután következett a munka legproblematisabb és legfáradtságosabb része: ki kellett alakítani az elemzéshez használatos életrajzi adatbázis szerkezetét, majd pedig fel kellett tölteni adatokkal. Az adatbázis kialakítása során elsőként meg kellett határozni azon tulajdonságok körét, amelyeket vizsgálni szerettem volna. Ezek megválasztása azért kulcsfontosságú, mert az adatbázis elemzése során értelemszerűen csak olyan összefüggésekre derülhet fény, amelyekre vonatkozóan adatokat vettünk fel. Az adatbázisba végül kilenc adatscsoportba rendezve több mint 120 tulajdonságot rögzítettem (statisztikai szaknyelven: 120 változót alakítottam ki).¹⁹ Az első adatscsoport a vizsgált személy azonosítója és neve volt. A második a demográfiai adatscsoport: a születési hely (ország, város, régió) és idő, a családi állapot, az anyanyelv és a vallás. A harmadik adatscsoport az iskolázottságot mérte: az iskolai végzettséget, ezen belül az elvégzett középiskola típusát és jellegét (egyházi vagy állami), az elvégzett felsőoktatási intézmény szakirányát, a külföldön végzett tanulmányokat, illetve későbbi tanulmányutakat, valamint a beszélt idegen nyelveket. A negyedik adatscsoport a vizsgált személy katonai tapasztalatait rögzítette: volt-e katona, s ha igen: milyen rangot ért el, részt vett-e az első világháborúban vagy honvédő harcban. Az ötödik adatscsoport a társadalmi státuszt rögzítette: a születési rangot, a betöltött méltóságot, a szerzett doktorátust, illetve a vitézi rendbe tartozást, továbbá az általam besorolt társadalmi osztályviszonyt (ezt, ha lehetett tudni, akkor a szülőkről és a házastársról is felvettem), a foglalkozást, a kapott kitüntéseket, az MTA- illetve más tudományos vagy művészeti társaságban viselt tagságot. A hatodik adatscsoportba a világnézeti beállítódásra, illetve pártválasztásra utaló adatokat vettem fel több meghatározó bázisévre (1867, 1895, 1910, 1920, 1925, 1935, 1939). A hetedik adatscsoportba a politikai–államigazgatási szerepvállalás mértékét rögzítettem korszakonkénti bontásban (dualizmuskori, Károlyi-időszak, Tanácsköztársaság, Horthy-korszak, Szálasi-uralom). Itt vizsgáltam az egyes korszakon belül a városi-, illetve megyei közéletben, politikai pártban, a parlamentben, a kormányzásban, valamint a diplomáciában való részvétel mértékét. Ugyancsak rögzítettem az egyes átmeneti rendszerekhez (ősziró-

¹⁹ Az adatbázis megtervezéséhez mintaként tekinttem az EURELIT nemzetközi kutatási program keretében készült képviselői adatbázist. (V.ö. Képviselők Magyarországon. I. Szerk. Ilonszki Gabriella. Budapest, 2005. Függelék.) Ezeket azonban a Horthy-kori viszonyokhoz igazítottam, illetve kiegészítettem. Ebben elsősorban Gyáni Gábor vonatkozó társadalomtörténeti összefoglalójára hagyatkoztam. (Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2006.)

zsás forradalom, Tanácsköztársaság, Szálasi-uralom) való viszonyt, valamint az ellenforradalmi aktivitást (szegedi-aradi ellenkormányban, ABC-ben, fegyveres ellenforradalmi cselekményben, Nemzeti Hadseregben, 1919-es ellenforradalmi kormányokban, fontosabb ellenforradalmi szervezetekben: ÉME, MOVE, EKSz való részvételt). A nyolcadik adatszoportba a civil szerepvállalással összefüggő ismereteket rögzítettem: helyi és országos egyesületi aktivitást, gazdasági aktivitást, szakmai szervezetben való részvételt, szociális érzékenységre utaló adatokat, egyházi-, nemzetiségi-, illetve ifjúsági szervezetekben való szerepvállalást, publikációs tevékenységet. A kilencedik adatszoportba kerültek az egyéb, az adott adatbázisra vonatkozó specifikus változók (például a választókerület neve, a választás típusa /listás vagy egyéni/, a forrásul szolgáló életrajz terjedelme).

A vizsgálandó tulajdonságok meghatározása mellett legalább ennyire fontos volt, hogy az egyes tulajdonságokon belül milyen eseteket különít el a kutató (a szaknyelv az egyes változók által felvehető értékeket nevezi attribútumoknak). Ezek pontos meghatározása azért fontos, mert csak ezek révén válnak összehasonlíthatóvá az egyes személyek. Tapasztalatom szerint az egyes változóknak a lehető legegyszerűbbnek kell lennie, s lehetőség szerint egyértelműnek kell lennie az attribútumoknak is, vagyis annak, hogy az adott személy esetében konkrétan mit kell majd rögzíteni. Hétköznapien szólva: minden tulajdonságnak egy egyszerű kérdésre adandó választ kell rögzítenie. Éppen ezért nem érdemes olyan változót csinálni, hogy „ellenforradalmi részvétel mértéke egy 1-től 10-ig terjedő skálán”, az ebbe való beosztás ugyanis szükségszerűen intuitív, ezért esetleges lesz. Ehelyett inkább érdemes több egyszerű változót kialakítani: ÉME tagság, MOVE tagság, EKSZ tagság, Nemzeti hadseregben való részvétel, stb.; s ezeken belül egyértelműen elkülöníthető attribútumokat határozni meg (nem tag, egyszerű tag, helyi szervező, országos szervező, stb.). Ezek együttese ugyanis egyértelműen meghatározza az „ellenforradalmi aktivitás” mértékét.

Úgy tapasztaltam, hogy az a legszerencsésebb, ha igyekszünk maximálisan illeszkedni a rendelkezésünkre álló forrásadottságokhoz. Éppen ezért a változóinkat és az azok által felvehető értékek listáját is érdemes a forrásban használt fogalmak alapján összeállítani. Ha ugyanis nem így járunk el, akkor esetleg kiderül, hogy az általunk utólag kitalált változók és attribútumok egy része nem használható (mert egykor nem tulajdonítottak ezeknek jelentőséget), vagy egészen egyszerűen nehéz lesz mai fogalmakra lefordítani az egykor használatos elnevezéseket. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ne használhatnánk olyan fogalmakat, amelyeket a forrásainkban nem használtak. Azonban legyünk tudatában, hogy ezek olyan utólagos konstrukciók, amelyek nem az egykori emberek világképét tükrözik, hanem az utókorét. Úgy vélem, hogy a legjobb megoldás az ilyen esetekben az, ha először a forrásban használt terminológiával rögzítjük az adatokat, majd pedig emellé felvesszük az általunk konstruált fogalmakkal ugyanazt. Attól sem feltétlenül kell ózdkodnunk, hogy ma már elavultnak tekintett fogalmakat használjunk. Ennek különösen akkor lehet értelme, ha a régi

szakirodalomban megfogalmazott elméletek ellenőrzésére törekszünk. Ezeket a hipotéziseket ugyanis csak akkor tudjuk ellenőrizni, ha azok fogalmi kereteit is alkalmazzuk. Esetemben ez azt jelentette, hogy a marxista szakirodalom alapján felvettem egy „osztályhelyzetet” rögzítő változót, amely „paraszt”, „munkás”, „kispolgár”, „úri középosztálybeli”, „nagyfőké”, „arisztokrata” értékeket vehetett fel. Így tudtam ugyanis ellenőrizni a korábbi szakirodalom azon feltevését, hogy a nemzetiszocialista politikusok lecsúszott kispolgárok közül kerültek ki. Ezt a hipotézist egyértelműen cáfolni lehetett.

Összességében az 1939. évi választott képviselőket vizsgáló adatbázisomba 263 személy több mint 120 tulajdonságát, vagyis több mint 31.000 adatot rögzítettem.²⁰ Az adatrögzítést az adatokon végzett statisztikai lekérdezések követték. Ez lényegében azt jelenti, hogy kérdéseket teszünk fel az adatbázisnak. Itt is hangsúlyoznunk kell, amit az adatbázis megtervezése kapcsán már elmondtunk: feltenni csak olyan kérdést lehet, amelyre vonatkozóan gyűjtöttünk adatokat. Emellett azt a triviális igazságot is hangsúlyoznunk kell, hogy választ csak olyan kérdésre fogunk kapni, amit felteszünk. Így például lekérdezhetjük az egyes képviselőcsoportok korszerkezetét, társadalmi összetételét, foglalkozásszerkezetét. S választ kaphatunk olyan összetettebb kérdésekre is, hogy melyik pártban milyen mértékű politikai-igazgatási tapasztalattal rendelkező képviselők ültek. Sőt az úgynevezett klaszteranalízis (hasonlóságon alapuló csoportképzés) segítségével azt is megmondhatjuk, hogy milyen karriertípusok fordulnak elő a képviselők körében, s melyik pártban melyik karriertípusok képviselői fordulnak elő. Szerencsére ezen kérdéseinkre ma már szakszerű és viszonylag könnyen kezelhető számítógépes programok segítségével kaphatunk választ.²¹ Ezekkel nem csak táblázatokat, de különböző grafikonokat is készíthetünk. Azt azonban mindenképpen megfontolásra ajánljuk, hogy egy publikálásra szánt műben érdemes a statisztikai szoftver által előállított keresztábrák helyett egyszerűsített, a lényeget kiemelő táblázatokat használni. (Ez alól a főszabály alól az képez kivételt, ha írásunkat kimondottan társadalomtörténészeknek szánjuk. Ha pedig netán komolyabb statisztikai képzettséggel rendelkezők számára publikálunk, akkor érdemes alaposabban elmélyednünk a T-próbák és a statisztikai módszerek alkalmazhatóságának kritériumai tárgyában is.)

Kutatásaink eredménye tehát számos bonyolult táblázat lesz, amelyből levonhatjuk következtetéseinket. Ezeket részletes elemzésben is kifejthetjük, de akár röviden is megpróbálhatjuk összefoglalni. Az 1939-ben megválasztott parlamenti képviselőket vizsgálva a legszembetűnőbb felismerés az volt, hogy a nemzetiszocialisták leginkább a kormánypárthoz (MÉP) hasonlítottak: mindkét

²⁰ Ebben segítségemre volt édesanyám, Takács Mária, akinek türelméért és kitartásáért különösen hálás vagyok.

²¹ Én SPSS-t használtam a kutatásaim során. A program alkalmazásához nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondok Gábrriel Dórának és Rémai Dánielnek.

csoport megjelenítette a társadalom legkülönbözőbb rétegeit, míg a többi ellenzéki párt (FKGP, MSZDP, PSZP) kimondottan rétegpárt jellegű volt. Miközben alapvető szerkezetét tekintve hasonlított a kormánypárt és a nemzetiszocialista frakció, több markáns eltérés is mutatkozott közöttük. Vallási, társadalmi, iskolázottsági és foglalkozásszerkezeti szempontból mindkettő sokszínű volt. A nemzetiszocialista képviselőcsoport azonban jelentősen fiatalabb volt, s kicsivel alacsonyabb volt az átlagos képzettségük (ez elsősorban abból adódott, hogy kevésbé volt domináns körükben a jogi végzettségűek aránya, viszont arányában több orvos és bölcsész kapott helyet közöttük). A nemzetiszocialista képviselők kevésbé büszkélked(het)tek nyelvismeretükkel és világlátottságukkal, s kevésbé magas katonai rendfokozatot értek el, mint a kormánypártiak. Már csak korukból fakadóan is az 1919-es ellenforradalom idején inkább voltak az események egyszerű résztvevői, mintsem alakítói. A különböző kitüntetések, adományozott méltóságokat, társadalmi szervezetek vezető pozícióit, tudományos és művészeti társaságokban való tagságot szinte kivétel nélkül a kormánypártiak monopolizálták – abból ellenzéki képviselők (beleértve a nemzetiszocialistákat is) csak elvétve részesültek. Kormányzati és jelentősebb államigazgatási tapasztalata pedig szinte egyáltalán nem volt a nemzetiszocialistáknak, jelentős részük kimondottan homo novusnak számított a politikában.²² Vagyis: a nemzetiszocialista képviselők olyan alternatív elitet alkottak, amelyben minden társadalmi réteg megjelent (még jobban le is képezték a társadalmi viszonyokat, mint az establishment), tagjai kevésbé voltak tekintélyesek, mint a kormánypártiak, de képzettségüket tekintve nem voltak egyértelműen rosszabbak. Amiben egyértelműen gyengébbek voltak: az a politikai és államigazgatási tapasztalatok hiánya – kivéve a nemzetiszocialista táborhoz csatlakozó Imrédyt és híveit.

Mindent egybevetve: a prozopográfia kitűnő módszernek bizonyult a nemzetiszocialista parlamenti képviselők vizsgálatához, s a többi pártfrakcióval való összehasonlításához. A statisztikai program segítségével bonyolult és rejtett összefüggéseket is fel lehetett tárni, több korábbi hipotézist le lehetett ellenőrizni (jelen esetben cáfolni), s ezek helyébe új, immár adatsorokon nyugvó eredményeket állítani (misperint a nemzetiszocialista politikusok alternatív elitet képezték a hagyományos elithez képest). A prozopográfiai módszer tehát jó eszköz lehet nagyobb csoportok vizsgálatára. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez egy kutatási módszer, nem pedig „csodaszer”. Az adatbázis kialakítása előrelátó tervezést (vagy utólagos korrekciókat), valamint a vizsgált téma alapos ismeretét igényli. Az adatbázis feltöltése és a felvitt adatok ellenőrzése nagyon munkaigényes és az adatfelvitel során a forráskritika sem spórolható meg. Az elkészült adatbázis és a statisztikai program nem „önmagától” adja az eredményeket, hanem a kutató által feltett kérdésekre ad csak válaszokat. Ehhez a statisztikai eljárás-

²² A parlamenti képviselőkéhez hasonló jellemzők voltak megfigyelhetőek a pártvezetők és a miniszterek esetében is.

rások alapszintű ismerete szükséges. A kapott eredmények értelmezése során ugyancsak fontos a kritikus szemlélet – annak tudatosítása, hogy a statisztikai módszerek milyen korlátai vannak, s a kapott eredmények csak a megfelelő (társadalom)történeti előismeretek segítségével értelmezhetők. A prozopográfiai kutatás éppen ezen sokszínűsége miatt különösen alkalmas lehet a történeti problémák iránti érzékenység fejlesztésére, s a társadalomtörténeti kérdésekben való elmélyedésre.

AZ ORAL HISTORY ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

„Higgye el, mi is szemben álltunk az akkori büntetőpolitikával” – hangsúlyozta egy egykori, a budapesti Ferenciek terén dolgozó ifjúságvédelmi nyomozó, akit másfél év után sikerült meginterjúvolnom.

„Olyan lett a mi szerelmünk, mint egy Rómeó és Júlia l’amour” – hangsúlyozta az első magyar szépségkirálynő, Molnár Csilla szerelme, a fonyódi Gyöngyhalász diszkó tulajdonosa, aki megírta emlékiratait is.

E két példát az általam a Magyar Nemzeti Levéltárban létrehozott Mark Pittaway interjútárból vettem és sűrítí az interjúzás két alapvető kérdését: a köz-történetre reflektáló, azonban saját életútjának elbeszélésétől elzárkózó rendőr és a magánélet megéléstörténetét középpontba helyező pre-vállalkozói figura, aki szívesen beszél múltjáról. Hogyan reflektálnak a visszaemlékezők a szocialista időszakra?

„Mi egyáltalán az oral history? Új típusú forrás, mely a múlttól szóló illékony szavakat teszi vizsgálat tárgyává? Vagy interdiszciplináris módszer, amely olyan világokba enged bepillantani, ahová az írott szövegek révén nem láthatunk be?” – tette fel a műfaj alapkérdéseit Horváth Sándor: Muszáj interjúzni című cikkében, amely a Forrás folyóiratnak egy olyan különszámában jelent meg, amely kifejezetten oral history témájú elméleti és gyakorlati írásokra épült.¹ Mind a Múltunk,² mind az Aetas³ folyóirat jelentetett meg oral history különszámot is, és az elmúlt években, úgy tűnik, egyre széleskörűbbé vált az érdeklődés az interjúzás módszertana iránt Magyarországon. A témában megjelent összefoglaló módszertani jegyzet is.⁴ Egyre több virtuális alapon szerveződő interjúgyűjtemény jött létre.⁵ Persze számos módszertani kérdés megválaszolatlan, illetve átalakulóban van. 15 évvel ezelőtt nem is volt kérdéses, hogy interjúala-

¹ Horváth Sándor: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. Forrás, 2011/7-8. 21.

² Múltunk tematikus szám, 2005/4.

³ Aetas, 2007/2.

⁴ Közösségtanulmány. Szerk. Kovács Éva. Pécs, 2007.

⁵ Többek között a már klasszikusnak számító 1956-os Intézet Oral History Archivuma mellett (pl.: A 20. század hangja: <http://www.20szazadhangja.hu>; centropa: www.centropa.hu; Budapest Főváros Levéltárának gyűjteménye; XX. század emlékezete Gyűjtemény: <http://hsze.hu/gyujtemeny>; Emlékpontok <http://www.emlekpontok.hu/>; BFL Magániratgyűjtő csoport.)

nyok után legérdemesebb MATÁV telefonkönyv segítségével kutakodni (ha például Kossuth-díjasokat vagy Állami Díjasokat keresünk), ma már sokkal eredményesebb potenciális interjúalanyokat keresni az iwiw-en, illetve a Facebook-on. Az emlékezés gyakorlatának átalakulására szintén jó példa a Facebook, ahol a felhasználók számos régi fényképüket posztolják (nemcsak iskolai csoportképeket) és ez előhívja az élményben egykoron részesek emlékeit is.

Nemzetközi háttér

Valerie J. Janesick szerint az oral history posztmodern környezetünkben a kommunikáció interpretatív aktivitási formája.⁶ Összefoglaló művében kitért olyan izgalmas kérdésekre is, hogyan bánjuk az oral history szerzői jogokkal az interneten. Részletesen bemutatott interneten található oral history gyűjteményeket, többek között a washingtoni Holocaust Memorial Museum gyűjteményét, a 2001. szeptember 11-i tragédia emlékhelyeit és ami számunkra sajátos: a Katrina hurrikánt túlélők emlékeit megosztó portált (a szerző ez utóbbinak szintén túlélője). Tehát traumatikus események emlékezetét megőrkítő oral history gyűjteményeket állított elemzésének középpontjába. A Holocaust Memorial Museum Gyűjteménye 9000 hang- és videointerjút tartalmaz, nemcsak az áldozatokkal, hanem a tettesekkel is.⁷ Aki használni akarja a gyűjteményt, regisztrálnia kell és be kell jelentkeznie. Az áldozatok között vannak zsidókkal, romákkal, lengyelekkel, Jehova tanúival, homoszexuálisokkal, politikai okokból elítéltekkel, a tettesek között kollaboránsokkal készített interjúk is, a világ számos országából, többek között: Belorussziából, Csehországból, Észtországból, Franciaországból, Németországból, Görögországból, Izraelből, Lettországból, Litvániából.

Akárcsak a holokausztnak, a 2001. szeptember 11-i tragédia emlékezetének is több internetes interjúgyűjteményt hoztak létre.⁸ Míg 2005-ben kérdéses volt, hogy az interjúkat publikálják-e interneten, a tizedik évfordulón már nem volt hezitáltak: a méltó megemlékezést mind videointerjúk, mind interjúleiratok közzététele szolgálja. Így fordul át az esemény kommunikatív emlékezete kollektív-é.⁹

Szeptember 11 kapcsán megszólaltattak a mentésben résztvevőket,¹⁰ túlélőket, és a szerencsétlenségben elhunytak családtagjait,¹¹ az akkori New York-i

⁶ Valerie Janesick: *Oral History for the Qualitative Researcher*. New York-London, 2010. 14.

⁷ <http://www.ushmm.org/research/collections/oralhistory/>. Janesick i. m.142.

⁸ Többek között: http://library.columbia.edu/indiv/ccoh/new_projects/9-11.html, http://graphics8.nytimes.com/packages/html/nyregion/20050812_WTC_GRAPHIC/met_WTC_histories_full_01.html, <http://www.911memorial.org/oral-histories-0>.

⁹ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest, 1999. 44-66.

¹⁰ Például: <http://www.time.com/time/beyond911/#TimmyRiches>

polgármestert.¹² A mentőosztagokban résztvevők történetei a hősiességet jelenítik meg, a túlélők történetei a trauma utáni újrakezdést, az özvegyeké a szeretett személy elvesztése után egy új élet felépítését. Brian Clark és Stainley Prainmath története pedig egy fehér és egy színesbőrű barátságáról is szól: mindketten a World Trade Centerben dolgoztak, de korábban nem ismerték egymást. Aznap egymást segítve éltek túl a katasztrófát és kötöttek életre szóló barátságot.¹³

A Katrina Hurrikán túlélőinek történetét a Harvard Medical School munkatársai gyűjtötték össze.¹⁴ Az oldalon olvasható interjúkat 2006. január–március között készítették, 350 felvételt tartalmaz. Például a 404675-ös számú nyilatkozó részletesen beszélt az evakuálás nehézségeiről, arról, hogy nem találtak hotel-szobát, a közlekedési nehézségekről és kedvenc háziállatuk elvesztése miatti gyászról. Visszatérve otthonukba, romokat és pusztítást talált, ezért családjával úgy döntött, Louisianába költözik.

Bár nem kifejezetten történeti munka, mégis a generációs emlékezet kiváló példája Jeffrey Zaslow: *Girls from Ames* című kötete. Illetve amiatt is fontosnak tartom a könyvet, mivel az örömteli és tragikus, nagypolitikától független élethelyzetek megéleltörténetei mintát nyújtanak a hasonló helyzetben lévők számára is. A kötetben az egykori iskolatársak történeteit olvasva jóformán a női sorsfordulók minden állomásáról képet kaphatunk: megismerhetjük az első szerelmek történeteit, a csapat egyik fiatalon elhunyt tagja miatt érzett gyászt, a rákos gyermekét ápoló majd eltemető anya túlélési stratégiáit. A kötet talán legérdekesebb története, ahogyan egyikük megkeresi azt az autóst, aki felelős volt bátyja haláláért. Szülei a kisfiú elvesztése miatt érzett fájdalmukban vállalkoztak újabb gyermekekre: ő lett a visszaemlékező. Ezt a történetet akarta megosztani a baleset egykori okozójával.

A Magyar Nemzeti Levéltár Mark Pittaway Oral History Gyűjteménye¹⁵

A gyűjtemény az 1995–2012 között elkészített interjúimból áll, melynek egy része életútinterjú, másik része témainterjú, elsősorban a szocialista időszak társadalomtörténetére vonatkozóan. A gyűjtemény jelenleg 162 tételt tartalmaz.

A gyűjtemény részét képezik munkásokkal, munkásnőkkel, országgyűlési képviselőkkel, a Dialógus békemozgalom tagjaival, a könnyűzene 1980-as évek elejének szereplőivel – Dalos ügynökügye kapcsán – készített interjúk. Ezekben az interjúkban a visszaemlékezők beszélnek a diktatúra mindennapjairól, olyan tömeges társadalmi tapasztalat egyéni megéléseiről, mint a nagyvárosi bevándor-

¹¹ <http://www.time.com/time/beyond911/#LyzbethGlickBest>

¹² <http://www.time.com/time/beyond911/#RudolphGiuliani>

¹³ <http://www.time.com/time/beyond911/#StanleyPrainmath>,

<http://www.time.com/time/beyond911/#BrianClark>

¹⁴ <http://www.hurricanekatrina.med.harvard.edu/oralhistories.php>

¹⁵ http://www.eleveltar.gov.hu/fooldal/kutatas/oral_history

lás, lakásszerzés, a politika hatása életükben (párttagság, munkásörtség, országgyűlési képviselőség, alternatív civil mozgalmak, ügynökügyek), fogyasztási szokások a hiánygazdaságban. A jelenleg folyó gyűjtőmunka is hasonló módszerekkel folyik (konkrét témához kapcsolódó strukturált kérdőív és narratív konstrukció). Jelenleg folyó a szocialista időszak kábitószer fogyasztása, tervezett szubkultúrái, hatalom és politika a mindennapokban: a szocialista időszak országgyűlési káderei, újságírói jelentik a gyűjtemény gyarapításának főbb területeit. De a gyűjtemény nyitott további interjúk befogadására, kutathatóvá tételére is.

A gyűjtemény névadója a tragikus hirtelenséggel fiatalon elhunyt Mark Pittaway (1971–2010) angol társadalomtörténész, aki a magyar társadalomtörténet iránti érdeklődésével, kiemelkedő szakmai eredményeivel hídszerpet is betöltött Kelet és Nyugat között. Több eredményes kutatást folytatott a Zala Megyei Levéltárban. Doktori disszertációját a magyar munkások 1950-es évekbeli történetéről írta, utolsó munkája Ausztria és Magyarország határvidékének elemzése volt 1930–1960 között. Nyitott személyisége, őszinte érdeklődése, tudományszervező tevékenysége követendő példát jelent.¹⁶ Az alábbiakban módszertani szempontból érdekes interjúkat elemzek a gyűjteményből.

Szituatív emlékezet: a hely hatása

Miért adjuk elő ugyanazon emlékünket eltérő időben és helyzetben különbözőképpen? A múlt megjelenítésének képlékenysége egyaránt függ belső és külső tényezőktől: a személyiségtől, valamint attól a társas helyzettől, amelyben megfogalmazódik. A személyes emlékezet olyan „kultúrateremtő társas tevékenység”, amely fontos szerepet játszik a társadalmi emlékezet előállításában.¹⁷ Éppen ezt a kultúrateremtő társas tevékenységet láthatjuk működés közben a visszaemlékezők többször elbeszélt emlékeit elemezve. Láthatóvá, értelmezhetővé válik az a folyamat, amikor a kommunikatív emlékezet kollektívvá alakul át. Gyáni Gábor hangsúlyozta, hogy a kollektív emlékezet három réteget foglal magába: a személyes emlékezést, a hagyományt, valamint a történeti tudatot.¹⁸ Az elemzett történetek azt az átmenetet ábrázolják, amikor a személyes emlékezés hagyománnyá alakul. Az interjúszituációk átalakításának kísérletével nem elsősorban az emlékezet szelektív természetét és rugalmasságát akartam igazolni, hanem a kommunikátum (az elbeszélt emlékek) szituációhoz kötődő viszonyát. Az emlékezés a mindennapi társas helyzetek alapvető rítusa. Az emlékezés gyakorta emlékeztetés. Hétköznapi tapasztalatunk, hogy a múltbeli események,

¹⁶ <http://www.open.ac.uk/Arts/mark-pittaway/more2.shtml>

¹⁷ Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Szerk. Kovács Éva. Budapest, 2008. 11.

¹⁸ Gyáni Gábor: Az elveszithető múlt. Budapest, 2010. 295–296., 302–303.

élmények felidőzésének, illetve felidéződésének számos kiváltó oka lehet. Egy hely, egy illat, egy fénykép, egy másik személy. Az emlékezet tehát szelektíven működik, az aktuális helyzetben valami a felszínre hozza a múlt adott szegmensét. Ugyancsak gyakori tapasztalatunk lehet, hogy ugyanazon múltbeli eseményt különböző helyzetekben nem ugyanolyan módon elevenítjük fel; valószínűleg némileg másként, szerepünkhöz és a hallgatósághoz igazodva adjuk elő egyazon történetünket családi környezetben, mint baráti társaságban, vagy épp munkatársainkkal beszélgetve. Ebből pedig az emlékezet rugalmassága, a múlt szerkesztettsége mellett szituáció- és szerepfüggőségére következtethetünk.

Indián

Indián,¹⁹ a Nagyfa galeri egykori tagja életútinterjút adott gyűjteményünknek.²⁰ Az erdélyi születésű, pékként dolgozó Indián hippi, lázadó identitása központi szerepet játszik az életút elbeszéléseiben. A Budai Ifjúsági Park fölött álló Nagyfához azért jártak a fiatalok, mivel hosszú hajviseletük és farmerviseletük miatt nem engedték be őket a koncertekre, ezért ott gyülekeztek, hallgatták a zenét. A hatalom egy részüket a koncepciós Nagyfa galeri perben börtönbüntetésre ítélte, köztük Indiánt is. Szabadulása után éveken át rendőrségi megfigyelés alatt állott, zaklatták. Életútjáról nagyon színesen beszél. Az emlékezés szituációjához hozzá van szokva, ugyanis Csörsz István nagysikerű hippiregényének is ő a főhőse. Ahogyan azt gyakran emlegetni szokta, az író akkoriban egy kazánházban dolgozott, és ő éjszakákon át mesélte neki életútját. 2012. október 18-ra, a magyar gitárvirtuóz, Radics Béla halálozási évfordulójára készülve elevenítettük fel Indiánnal a tragikusan fiatalon elhunyt zenésszel kapcsolatos emlékeit.

Radics Béla (Budapest, 1946. február 6. – Budapest, 1982. október 18.) sorsa szimbolikusan jeleníti meg a diktatúra évtizedeit, a rendszer által támogatott munkásosztály gyermekének lehetőségeit. A magyar Jimmy Hendrikként is emlegetett, progresszív- és blues zenét játszó gitáros első együttesével, a Sakk-Mattal még felléphetett a Budai Ifjúsági Parkban, önálló lemezt azonban nem adhatott ki. Játszott a Sakk-Matt, az Alligátor, az Aréna, a Nevada és a Tűzkerék együttesekben, de legnagyobb sikereit a Taurus tagjaként érte el. Tragikusan fiatalon hunyt el.

Indián a zenésszel közösen szerepelt a Rockfogyatkozás című, 1988-ban bemutatott, azonban még az 1980-as évek elején forgatott dokumentumfilmben.²¹ A filmben látható Radics Béla utolsó Ifjúsági Park-beli fellépése. Ekkor találko-

¹⁹ 69-es számú.

²⁰ A Nagyfa-galeri történetéről részletesen ld.: Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Budapest, 2009.

²¹ Rockfogyatkozás. Fejezetek egy magyar rocktörténetből. 1957-73. Rendezte: Sántha László. Társrendező: Árva Jolán. 1988.

zik Indiánnal és barátjával, Judóval. A jelenet úgy ábrázolja, hogy Béla rajongóit egyenrangúként kezelte.

A filmben az alábbi párbeszéd játszódik le köztük:

Indián: – Helló!

Radics Béla: – Helló! Hi!

Indián: – Mi van magával? Vagy veled?

Radics Béla: – Filmsztár leszek.

Indián: – Mi?

Radics Béla: – Filmsztár. Movie star.

Indián: – Igen?

Radics Béla: – Te is éppúgy őszülsz, mint én.

Indián: – Igen.

Radics Béla: – Régi szép időkben. Parancsolj.

Indián: – Kóla? Nincs szerencsém.

Radics Béla: – Miért, mit gondoltál? Az a régi rágalmak egyike, a Radics halálra issza magát.

Indián: – Nézz csak be oda a hátad mögé!

Radics Béla: – Oh, yeah. Nem az Indiánék?

Judo: – Azaz.

Radics Béla: – Hoppá.

Judo: – Szia.

Radics Béla: – Szia. Ők azok a fiúk, akik annak idején gyűjtést rendeztek, hogy a Sakk-Matt ne oszoljon fel. Pénzt, hogy legyen elég cuccunk, hogy ki tudjunk állni a gazdag emberekkel szemben.

Indián: – Te voltál a nagy Béla, a mi zenekarunk. Biztos emlékszel rá.

Judo: – Azt mondtad, soha nem leszel az, aki beáll a többi közé.

Radics Béla: – És beálltam? Gondolod?

Indián: – Nem.

Judo: – Nem.²²

A zenész önreprezentációjának fontos eleme, hogy „nem adta el magát” mondja Indiánnak és Judonak, vagyis nem kötött kompromisszumot a hatalommal azért, hogy lemeze jelenhessen meg. A „mi Bélánk” félmondat azt is jelenti, hogy a gitáros megtartotta kapcsolatát eredeti rajongótáborával: értve ezalatt olyan fiatalokat, akik hippiként reprezentálták önmagukat, azonban a korszakban

²² Részlet a Rockfogyatkozás című filmből.

privilegizált csoport, a munkásosztály gyermekei voltak, akárcsak maga az énekes.

Szó esik Radics alkoholizmusáról is, amelyet tagadott a filmben. Az elemzés szempontjából azonban leglényegesebb az a mondata, hogy Indiánék rendeztek nekik gyűjtést azért, hogy a Sakk-Matt együttes ne oszoljon fel. Ugyanezt a történetet beszéltettem el Indiánnal 2012 májusában is.

Indián beszélt még a filmben a Nagyfánál is, hogy mit jelentett számára a hely.

„Riporter: – Ez az a híres Nagyfa?”

Indián: – Igen, erre mondják. Persze egészen egyszerűen azzal, hogy itt voltunk, mi híresé tettük ezt a nagy fát. Nem engedte meg a lehetőség, hogy bemehessünk ide az Ifjúsági Parkba egy koncertet meghallgatni. Kifogásolták az öltözködésünket, a hajviseletünket és egyáltalán, az magában már probléma volt, hogy néhányan itt fönt ácsorogtunk. A zenéhez volt közünk csak egyedül. Egy bizonyos fokig összekovácsolta az akkori, ha úgy tetszik, én társaságnak nevezem. Ettől aztán sok közünk volt és mondhatnám azt neked, ha megszólalt egy zene abban az időben akár egy Rolling, akár egy Cream, egy Manfred Mann, sorolhatnám a beat együtteseknek a szupernél szuperebb alakjait, az akkorit, az Animal meg társait, úgy éreztük, hogy tulajdonképpen teljesen mindegy, mit mondanak ránk és mi az, ami nem tetszik és mi az, amitől minket utálnak, akkor mi már szabad emberek voltunk”.²³

Indián a riporter kissé provokatív kérdésére a helyet, mint számára identitásképző tényezőt úgy jelenítette meg, amely attól vált híressé, hogy ők hippri ruhába öltözve ott ácsorogtak. Azzal, hogy önmagukat társaságként jeleníti meg, megfosztja közösségüket a korabeli hivatalos diskurzusban a galéri szóhoz kötődő pejoratív jelentésvilágtól. A filmben láthatjuk Indiánt és Judót Radics Béla temetésén is.

A temetés emlékét Indián a Radics Béla emlékkonferencián, nagyközönség előtt is felidézte 2012. szeptember 30-án. Azt az epizódot, hogy a koszorúra azt írta fel Radics Bélának: „Itt nyugszol megáldva és leköpvé” – utalva ezzel arra, hogy Radics Béla pályafutása nem tudott beteljesedni.

2012. májusi interjúmban úgy meséltem el vele Radics Bélához fűződő barátságának történetét, hogy előtte nem nézte meg újra a filmet. Az interjúkra minden egyes alkalommal csepeli horgásztanyáján került sor, ugyanis a Csepeli Horgászegyesület elnöke. A találkozó a legkevésbé sem formálisak, egész napig tartanak. Minden alkalommal meglátogatjuk barátait is, beköszönünk a kocsmába. Étellel-itallal vár.

Radics Béla alakját kérdésemre, szívesen idézte fel, azonban a vele kapcsolatos történeteit abban a kontextusban beszélte el, amelyben kifejtette általános

²³ Részlet a Rockfogyatkozás című filmből.

véleményét a korabeli könnyűzenéről. Értékítéletet mondott a korszakban népszerű olyan zenészekről, akik lemezt kiadhattak, ezért nem tartotta őket igazi lázadóknak, szemben Radics Bélával. Úgy vélte, Radics kiszorulását szimbolikusan jelenítette meg az, hogy nem játszhatott már menőnek számító koncerthe-lyeken: „*Nekem olyan zászló nem kell, meg ezeket a cuccokat, ez már nekik nem tetszett. Azt ne hidd, hogy nyílik még a sárga rózsza tatata, de izé, mondjad már, na, a Fenyő Mikiéket, a Hungáriát, én nem is csipem a Fenyőt most sem. Megmondom neked, aki abban a pártállamban, tényérnyalónak nevezem őket, azok is voltak. Azokkal én nem tudok ma se, most mindegyik úgy beszél, nézem a hülye Kóbort, soha nem volt szimpatikus, ő most úgy beszél az egészről, ő a nagy öreg, neki nem volt problémája, a Radics Bélát, akit nem engedtek fellépni itt se, ott se, sehol se, kiszorult ide Csepelre, a Csillagtelepre*”.²⁴

Ezután rátért arra, hogy a diktatúrát jellemezze: beszélt a rendőri jelenlétről és a besúgókról a koncerteken. Hangsúlyozta, hogy amikor a Kádár gyermekei című kötethez készülő interjú kapcsán a szerző megmutatta neki a róla szóló besúgói jelentéseket, attól „mennyire el volt kenődve”. Radics Bélát „szív-lélek ember”-ként jellemezte, aki olyan volt, mint Jézus, „mentek utána az emberek”. Hangsúlyozta azt is, hiába volt Béla karizmatikus személyiség, a koncertekért annyira kevés pénz kapott, ami csak arra volt elég, hogy berúgjanak együtt. Részletesen felidézte azt, hogyan gyűjtöttek neki: „*Koncert előtt, alatt. Bementünk a Radnótiba. Fölírtam a kockás füzetbe. Nehogy azt hidd, nagy pénzeket adtak, 10 forint, 20 forint. És akkor összeszedtünk, mondok egy számot, 3-4000 Ft-ott, ehhez kellett két koncert, hogy összejöjjen. És egy ilyen rohadt erősítő, (...) nem is tudom, hány nekifutásra tudtunk egy ilyet venni, használtat. (...) Én ezt odaadtam neki. Én megbíztam benne. Nekik nem volt felszerelésük. Meg is mondta az Ifjúsági Parknál, amikor találkoztam vele. Ők gyűjtöttek nekem, mondta.*”²⁵

Tehát a zenésszel szolidáris közönség számára szimbolikus jelentősége volt annak, amikor Radics Béla a róla szóló filmben is barátian beszélt róluk.

2012. szeptember 30-án a Radics Béla Emléktársasággal és Csatári Bence kollegámmal emlékkonferenciát szerveztünk Radics Béla emlékére. Indiánt megkértem arra, hogy a körülbelül 80 fős közönség előtt idézze fel Radics Bélával kapcsolatos emlékeit.

Hangsúlyozta, nem tartja a Nagyfásokat szubkulturális jelenségnek, „gyorsan, energikusan, magyarul” akarja összefoglalni Radics Bélával kapcsolatos emlékeit. A nagyközönségnek szánt előadásában a hangsúlyokat mind a zenész, mind a magyar beatmozgalom nagyságára, egyedülállóságára helyezte, tehát a nagyítás eszközével élt: „*A bálványokat csak imádni kell. Ilyen volt Radics Béla barátom is.*” Hangsúlyozta az államrendszer diktatórikus jellegét, az erőszakos

²⁴ Interjú Indiánnal. Készítette Tóth Eszter Zsófia. 2012. május 12.

²⁵ Interjú Indiánnal. Készítette Tóth Eszter Zsófia. 2012. május 12.

fellépést a hippik ellen: „*Nem tetszett az állampártnak a jelszó sem, hogy szeretkezz ne háborúzz*”. Visszatért a filmben hangsúlyozott két motívumra, azonban ezeket is felerősítette: „Radics a szegényeknek gitározott” és egy „szakrális egyéniség” volt. Párhuzamba állította Radics tehetségét a Kex együttesével.²⁶ Hangsúlyozta, amíg Radics belehalt a korabeli közállapotokba, Baksa Soós Jánosnak disszidálnia kellett. Nagyfás múltjáról is beszélt és arról, hogy saját ifjúságát összevetve a maival, úgy vélte, akkoriban egységesebb volt az ifjúsági kultúra és a fiatalok olvastak könyveket. Hangsúlyozta zenészekhez kapcsolódó barátságát is: megemlítette: nemrég Nagy Feró születésnapján járt. Akárcsak a vele készített interjúban, a konferencián is hangsúlyozta, hogy az Omegának és a hasonló zenekaroknak nem volt olyan nehéz sorsa, mint Radicsnak: „őket az ORI elszerződtette akármilyen gázsiért, és játszottak, ami belefért a kultúrába”. Utalt ezzel arra, hogy azok a zenekarok a túrt kategóriába tartoztak, míg Béla jóformán a tiltottba. Kiemelte, hogy az emlékező konferencia meghatottsággal tölti el, hogy ennek ellenére sem múlt el nyomtalanul Radics Béla emléke, hogy nem támogatták s felvétel alig maradt róla.

Tehát Indián három különböző helyszínen és időpontban más elemeket hangsúlyozva mesélte el Radics Bélával kapcsolatos emlékeit. Identitásának alapeleme: a Nagyfa-galeriként aposztrofált baráti társasághoz tartozása mindhárom esetben azonos mértékben volt hangsúlyos. A zenészhez fűződő barátsága kapcsán a filmben még a személyes élmény, a csepeli interjúban a zenész rendkívülisége és a diktatórikus viszonyok kaptak nagyobb szerepet. Ez utóbbiak még inkább felnagyítva és szentimentálisabban jelenítődtek meg a Petőfi csarnokban nagyközönség előtt. Maurice Halbwachs szerint „Nem tudunk másként emlékezni, mint hogy megtaláljuk a kollektív emlékezet keretei között a bennünket érdeklő múltbeli eseményeket.”²⁷ Kifejezetten igaz ez Indián és Radics Béla esetében, amikor a zenész és a hippi lázadó identitása egy platformon volt a múltban. „„Az emlékezés alakzatai megkívánják, hogy egy bizonyos térbeli hely kapcsán öltsenek alakot, és meghatározott időponthoz kötődjék felidézésük. [...] Az emlékezetnek helyszínekre van szüksége, és térbeliesítésre hajlik.” – írta Jan Assmann.²⁸ Ahogy láthattuk, Indián emlékei is a helyszín és a hallgatóság hatására öltenek más és más testet.

²⁶ Rólunk részletesebben ld.: Markó György: KEX-akták. Ügynökjelentések a Kex együttesről 1969-1971. - Kritika, 1999/4. 8–12.

²⁷ Halbwachs, Maurice: Kollektív emlékezet. In: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szerk. Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter. Budapest, 2000. 143. o.

²⁸ Assmann i. m. 39–40. o.

Szituatív emlékezet: a társas emlékezés hatása

2010 novemberében Rácz József vezetésével kutatást kezdtünk a „Kábítószerfogyasztás a szocialista időszakban” címmel, melyhez interjúkat készítettünk egykori szerhasználókkal és szakértőkkel.²⁹ A szocialista időszakban a kábítószerkérdést – akárcsak a szegénységet vagy a hajléktalanságot – hivatalosan tabuként kezelték.

A korban gyermekvédelmisként dolgozó interjúalanyunk hangsúlyozta, hogy a galeri jelenség kapcsán, az 1960-as évek végén figyeltek fel a rendőrök a kábítószerre, galeri tagoknál találtak „Imádom az LSD-t” feliratú kitűzőket. A Nagyfa-galeri tagjainak elítélése után, a csöves-jelenség, mint elítélendő társadalmi probléma kapcsán kezdtek foglalkozni a rendőrök „az aluljárók népével.” Kiszékelyi Ödön orvos volt az, aki felhívta a pártvezetőséget, többek között Aczél György figyelmét a kábítószer jelenségre, ami a korban elsősorban azt jelentette, hogy a lakótelepi fiatalok szipuztak, vagyis Technokol Rapidos vagy Palmatex ragasztós zacskót húztak a fejükre, hogy bódult állapotba kerüljenek. Budapest frekvenciáltabb területeinek aluljáróiban a fiatalok hamisított recepttel kiváltott gyógyszereket szedtek vagy gyógyszerre ittak. Klasszikus kábítószeresek az országba elvértve, diplomatagyerekeken keresztül vagy levélben, LSD bélyeg formájában érkeztek be. Nagy hatása volt a Hair című filmnek és Milos Forman Elszakadásának, a Szelíd motorosoknak, elsősorban értelmiségi fiatalok körében. A korban legnépszerűbb gyógyszer a szerhasználók körében a Parkán volt, ennek orvosi forgalomból kivonása után a kodeinszármazékok és a Noxyron közös használata és az eredetileg fogyasztószerként forgalmazott Gracidin. Az 1980-as második felére nagy teret nyert a mákteázás, amelyet a fiatalok maguk készítettek házilag, a virágboltokban kapható szárazmákból.

Fő visszaemlékezőnk, Bajzáth Sándor, aki a kutatás eredményeképpen készülő kötet társszerzője, az interjúszituációban felidézte emlékeit arról, hogyan kezdett mákteázni: „Ment ez a Codein-korszak. Egyre nehezebb volt, rohadt nehéz volt előbb-utóbb már hozzájutni. Gyógyszertárból ki, gyógyszertárba be, folyamatosan a vergődések. Közben, ezeken az útjaimon mindig eszembe jutott Berkesi könyvének a címe, hogy Akik nyáron is fáznak.³⁰ És amikor elvonásban gyalogoltam végig ott a Dimitrov tér környékén,³¹ Kiskörút, Nagykörút, a végén

²⁹ A kutatás eddigi eredményei részletesebben ld.: Bajzáth Sándor–Tóth Eszter Zsófia–Rácz József: Szombat este harapunk? Kábítószerfogyasztás a szocialista időszakban. <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=14983>; Bajzáth Sándor–Tóth Eszter Zsófia–Rácz József: KÖNNYŰ FŰ, KEMÉNY DROG. Hogyan kábítószereszték a magyar fiatalok a rendszerváltás után? Transindex, 2012. április 21. <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=17133>; Bajzáth Sándor–Tóth Eszter Zsófia–Rácz József: Kábítószerfogyasztás a szocialista időszakban rendőrségi források alapján. Magyar Rendészet, 2011/3. 35-43.

³⁰ Berkesi András: Akik nyáron is fáznak. Budapest, 1974. 2. kiadás.

³¹ Ma Fővám tér.

már 50 fokos melegben, és közben tudod rázott a hideg, állandóan ez a könyvcím ugrott be. És aztán igazából ebből a rabságból akkor a hirtelen kiutat valahogy az jelentette, hogy összefutottam az Abigéllal³² és mondtam neki: kurva nehezen megy a váltás, és egyszer így hozzám vágta, hogy „hát b... meg, miért nem veszel mákot, aztán főzöd ki?”³³ Semmi mást nem tudtam az egész dologról. Nekem senki nem mutatta meg, hogyan kell mákteát főzni, és a környezetemben senki nem teázott akkoriban. És akkor egy rossz pillanatomban a Felszab téri aluljáróban³⁴ lehetett akkoriban mákot kapni csokorban és ott vettem. Néztek a többiek, nem értették, miért állok ott egy csokor virággal. Mondtam nekik, megyek haza, főzni mákot.”³⁵

A rendőrség a szocialista időkben a szerhasználatot elsősorban rendészeti kérdésként kezelte. A „galeribűnözés” felszámolása helyett a rendőrség figyelme egyre inkább a kábítószer felé fordult. Ennek oka az is lehetett, hogy a korabeli magas rangú magyar rendőrök rendszeresen jártak külföldre és tanulmányozták az ENSZ kábítószerpolitikáját. Aktuális is volt a téma, mivel 1971. június 17-én Richard Nixon, az USA elnöke meghirdette a „War on drug”, illegális drogkereskedés elleni kampányát. Már nem galeri bandákat, hanem recepthamisítókát kerestek, és a „társas elkövetők” ellen küzdöttek.³⁶

Visszatért a történetekben G. ifjúságvédelmi nyomozó alakja, mint aki a Belvárosban rendszeresen razziázott, lefoglalta a Codeint, morfiumot a felhasználóktól. Ő eleinte nem állt kötélnek életútinterjúra, pedig egykori kollegája ajánlott be hozzá. Másfél év telt el addig, míg sikerült összehozni az interjút a 30 évig ifjúságvédelmi nyomozóként dolgozó férfivel. Visszaemlékezöm első interjút egyedül adta, 2012 augusztusában. Hangsúlyozta, hogy ifjúságvédelmi nyomozóként célja az volt, hogy a szerhasználó fiatalokat kiszakítsa közegükből. Úgy vélte, nem volt helyes az akkori büntetőpolitika, mivel a fiatalok azért tévedtek meg, mert nem voltak értelmes céljaik: „*Mi is szembenálltunk. Bármilyen furcsa, ez nem utólagos mosakodás. Higgye el, mi is szembenálltunk az akkori büntetőpolitikával. Mert börtönnel nem lehet szenvedélybetegséget gyógyítani. Se alkohol, se narkó. (...) Ha törődnek az emberekkel, meg adnak munkát, nor-*

³² Az Abigél becenevű fiú volt az első, akit az 1978-ban bevezetett BTK (IV. tv.) alapján börtönbüntetésre ítélték kábítószerrel való visszaélés miatt. Róla és baráti társaságáról szól Seszták Ágnes: Szombat este harapunk című, Magyar Ifjúságban 1985-ben megjelent cikke.

³³ A Neurotic szövegekben is szó esik a mákteázásról: „a virágcsokrot zörgeti, az előbb vette a boltban”, vagy az „elő a metélttel, elő a mákkal, elő a régi jó dumákkal. 5a 29.04 mákteáról

³⁴ Ma Ferenciek tere.

³⁵ Interjú Bajzáth Sándorral. Készítette Tóth Eszter Zsófia. 2011. június 2. 52-es számú interjú

³⁶ XIX-B-14 ORFK 281. doboz A fiatalok bűnözés alakulása 1978. évben.

1976-ban 20 bűnöző galerit 235 taggal, 1977-ben 13 bűnöző galerit 77 taggal számoltak fel. Ezzel szemben 3700 csoportos elkövetést (2-3 fiatal együtt.)

*mális háttérrel. Gondolja meg, egy harmonikus embernek, aki sportol. Csajozik, vagy fiúzik, az tudja, mit akar az élettől, az nem fog narkózni, minek.*³⁷

Felvettem neki az interjú végén, hogy hajlandó lenne-e egy közös beszélgetésre Bajzáth Sándorral. Ezt nem utasította vissza és a találkozó létrejött 2012 októberében.³⁸ Az egykori szerhasználó és a rendőr közel 30 év után találkoztak újra. Az a tapasztalatom, hogy a csoportos interjúszituáció más emlékezési mechanizmusokat indítanak be: e helyzetben a hivatalosság embere és az azzal szembenálló egykori szerhasználó találkozott. Azonban a mából nézve, amikor az egykori szerhasználó szociális munkásként dolgozik, már nem állnak a törvény két oldalán ő és az egykor rendőr. Ez a csoportos interjú felfogható „szembesítő” interjúnak is: míg a nyomozó az egykori törvények megszegőjét a társadalmi normákkal, a szerhasználó a rendőrt a vizsgálati módszerekkel szembesíti. Azonban ez a találkozás is emlékeket hív elő, emlékezést generál, még ha más-ként is, mintha egykori barátok, vagy munkatársak találkoznak. A barátoknál önfeledt sztorizásba csaphat hát az emlékezés, szinte már elfeledkeznek a jelenlevő harmadikról, a kutatóról.

Bajzáth a beszélgetés kezdetén nyomatékosította, hogy „annak idején”, mikor anyagozott „úgymond munkaköri kötelessége” volt utálni az őt üldöző rendőröket. Azonban volt pár rendőrségi ügye és meglehetősen korrektek voltak vele a bűnüldöző szervek. Az egykori ifjúságvédelmi nyomozó azt hangsúlyozta, hogy ők a szerhasználat üldözésével de facto egy olyan magatartást üldöztek, ami „társadalmilag nem preferált volt”: a kábítószer fogyasztást. *„Oda ne jussunk el, hogy a kábítószerrel elfogadott magatartásmintává tegyünk. (...) Az ifjúságvédelem híres volt arról, hogy normálisan bánt a klienseivel.”* Legfájóbb gondnak tartotta a nyomozó a kábítószer használatot ifjúságvédelmi szinten az 1980-as években. Ő tudott azonosulni a fiatalokkal, nem fásult bele. Be kell menni, fel kell térképezni és leválasztani a gyerekeket a rossz közösségből és utána terápiára küldeni, ráhatnia családra. Akkor még idő volt egyenként foglalkozni a gyerekekkel.

Bajzáth felidézte, hogy „vadnyugati zsaruként” élt benne a nyomozó. A rendőr szerint a narkóffogyasztást a társadalmi környezet váltja ki. Bajzáth azt hangsúlyozta, hogy ő mindig kívülállónak érezte magát, és talált egy közösséget, a szerhasználókat, ahol jól érezte magát. A rendőr ezt csoportképző normának tartotta. A rendőr a függőség természetéről beszélt annak kapcsán, hogy bár a szerhasználat halálos veszéllyel jár, a szerhasználók nem hagyják abba. A nyomozó feltette azt a kérdést Bajzáthnak, ő miért szokott le. Bajzáth ezt azzal indokolta, hogy nem ment már tovább neki, '98 szeptemberében már nem bírta a függőséggel járó tüneteket. Azonban nem bánta meg 15 éves szerhasználói kar-

³⁷ Interjú G. ifjúságvédelmi nyomozóval. Készítette: Tóth Eszter Zsófia. 2012. augusztus. 158-as számú interjú

³⁸ 162-es számú interjú.

rierjét. A nyomozó ezt a blues-zenészek életpályájához hasonlította, akik szintén megjárják a saját katalizmaikat. A dealer időszakát a nyomozó a szerhasználat aljának látta, míg Bajzáth hangsúlyozta, hogy az ő közegében a szerhasználók között ez baráti alapon ment, nem etetett be senkit, hanem a szerhasználók igényeit elégítette ki.

Bajzáth felidézett egy konkrét történetet is, amikor morfium miatt tartóztatta le a nyomozó: „*jött egy haverom szembe, a Löschi. A Löschi meg az Iszap, ők együtt költöztek fel vidékre, együtt kezdtek anyagozni és viszonylag ismertebb alakjai lettek a pesti undergroundnak. És találkoztam egyszer Lösivel a Váci utcán. Kérdezte, nem tudsz adni anyagot, tök szarul vagyok. Mondom, tessék itt van ampulla. Mindez a Taverna környékén volt a Váci utcában. Elindult a József nádor tér felé, ott gyülekeztek a korai punkok, Iszapék, Rupasovék.*³⁹ *Ők mind ott nyomultak általában. Mit tesz Isten, épp odaért a rendőrségi razzia. Kipakoltatták a zsebüket. Mit találtak Lösch-nél? 3 ampulla morfiumot. Honnan van az a 3 ampulla morfium? Hát a Bajzáhtól. Kész, utána házkutatást rendeztek nálam, találtak morfiumot, találtak mindent.*” A nyomozó sok hasonló esetre emlékezett. Azt hangsúlyozta, hogy az ilyen jellegű rajtaütések precízen, alaposan voltak előkészítve. Akkoriban még fegyvert sem kellett maguknál hordaniuk, olyan nagy tekintélyük volt.

Sajátos, a korszakra jellemző, hogy a kábítószerrel foglalkozó nyomozók az idegenrendészet kötelékébe tartoztak. Egy ehhez kapcsolódó, ironikus történetet is felidézett Bajzáth a nyomozónak. Az ő történet elbeszélési módszerére jellemző a szocialista időszak ironikus, gunyoros ábrázolása: „*Másodszor a morfium miatt hívtak be a rendőrségre. A Mosonyi utcába, az Idegenrendészeti alosztályra hívtak be, sose felejttem el. Vajon miért, gondolkodtam, valutázás, cigaretta? Ott váraкоztam a folyosón és egyszercsak a szemembe ötlött egy rajz, súlyos, olyan, mint a kórházakban a folyosón, hogyan néz ki a szívinfarktus. Erre a plakátra az volt felírva: „a kábítószer felszívódása a végbélben”. Az Idegenrendészeti Alosztályon. És akkor egyből sejtettem, hogy kerülök én ide. Behívtak, különösebben tagadni sem tudtam. Mondták, Sándor maga drogozik? Mondom: nem. Akkor ezek itt mik? És elővettek egy csomó receptet. Hydrocodinos receptek voltak a saját nevemen, mert az első időben saját nevemen váltottam ki. Akkor kábítószerrel való visszaélés miatt figyelmeztetést és pénzbírságot kaptunk.*”

A nyomozó felidézett egy konkrét esetet, amikor ez egyik drogfogyasztót olyan állapotban találták, hogy gégemetszést kellett rajta végrehajtani. Az interjú végén megkérdeztem a nyomozót, milyen hatással volt rá a találkozás és azt hangsúlyozta, mennyire megrendült attól, hogy Bajzáthon kívül az akkori baráti társaságból hányan belehaltak a szerhasználatba, illetve ma is Metadon fenntartó kezeléson élnek. Azonban Bajzáth példája azt mutatta neki, hogy van út vissza a narkó fogságból. A szerhasználó barátok elvesztését Bajzáth úgy írta le, mint

³⁹ Rupasov Tamás., az 1982-ben alapított Trottel nevű együttes vezetője.

olyan stresszhelyzetet, amelyben a függő személy inkább több anyagot használ fel. A nyomozó úgy jelenítette meg, hogy a racionalitás világából ez nem érthető meg, hogy a szerhasználó számára a tudatmódosítás, a misztikum mindent felülír. Bajzáth érdekesnek találta a találkozást. Úgy vélte, kikerülve a szerhasználók világából, az egykori nyomozó már nem volt számára félelmetes.

Bajzáth szerhasználó múltjával kapcsolatban számos fotót és zárójelentést töltött fel a Facebook-oldalára. A fényképek sajátos emlékezési mechanizmusokat indítanak be a társaság egykori tagjainál. Az emlékező közösség tagjai megpróbálják beazonosítani a képek szereplőit, illetve ironikusan viszonyulnak önmagukhoz. Mint fentebb említettem, azok közül, akik a szerhasználó társaság tagjai voltak, sokan meghaltak. Az egykori barátokra emlékezés is megjelenik a kommentekben, akár a "R.I.P." kommenttel, de konkrét történetek felidézésével is, a hiány kifejezésével vagy emlékező zeneszám feltöltésével.⁴⁰

Összegezve: tanulmányomban rövid nemzetközi kitekintés után, a Magyar Nemzeti Levéltár Mark Pittaway Oral History Gyűjteménye alapján két konkrét példát választva elemeztem, milyen hatással van a hely, illetve a társas szituáció az emlékezés mechanizmusaira. Ahogy Horváth Sándor megállapította fentebb idézett tanulmányában, az oral history a másodlagos szóbeliség korában, a tömegmédiá és a nyilvános történelem térhódítását kihasználva hozzájárul ahhoz, hogy a társadalom jóval szélesebb rétegei szólhassanak hozzá a saját múltjukról szóló diskurzusokhoz.⁴¹ Indián esetében a Nagyfa, mint hely kiemelt szerepet játszott az életút elbeszéléseiben, mivel az ellene indított koncepciók per is ide köthető. Radics Bélával kapcsolatos emlékeinek elbeszélése szintén hely- és szituációfüggő: nagyközönsége előtt tartott beszédében élt a nagyítás és pátosz retorikai eszközeivel. A szocialista időszak szerhasználója és az egykori nyomozó, amikor kutatói szorgalmazásra 25 év után újra találkozott, emlékeiket más-képpen kontextualizálták, mint a külön-külön készített interjúkban. A nyomozó visszaemlékezéseiben hangsúlyosabbá vált a korabeli rendőrség és társadalom igazoló jellegű ábrázolásmódja. Az egykori szerhasználót normatív alapon kivételként jellemezte, mivel nem bukott el, hanem a szerhasználatot abbahagyva ma szociális munkásként dolgozik és rendezett családi életet él. A szerhasználó számára ez egykori traumatikus rendőrségi élmények feloldásában is segítséget nyújtott a találkozó. Míg a Nagyfa-galeri kommunikatív emlékezetének kollektívba fordulásánál feltétezhajjuk az egykori galeri tagok társadalmi rehabilitációját, addig a szocialista időszak droppolitikája és a szerhasználói szubkultúrák nem normatív, hanem interpretatív alapon lehetnek részei az emlékezetnek.

⁴⁰ Például: „nagyon hiányzol szívem”, „jaaj de rohadt dolog hogy ez lett a vége....”

⁴¹ Horváth i.m. 38.

DIGITÁLIS FORRÁSOK – DIGITÁLIS FILOLÓGIA

KALCSÓ GYULA

A számítástechnikai eszközök felhasználása ma már a humán tudományokban is mindennapos gyakorlatnak számít. A számítógép, valamint a világháló által kínált lehetőségek azonban hozzáértő, felkészült, gondos előkészítő munka nélkül a humán tudományokban (sem) volnának kiaknázhatók. Az informatikai eszközök bölcsészettudományi implementálásának ma már külön módszertana van, sőt: egyesek szerint önállósulóban lévő tudományterület. Az angolszász világban *digital humanities*nek, azaz magyarul kb. *digitális bölcsészet*nek nevezett terület hazánkban is elterjedt: az ide kapcsolódó tevékenységek közül jó néhányat már évtizedek óta művelnek (nyelvtechnológia, számítógépes nyelvészet), viszonylag önálló kutatási irányként azonban csak az utóbbi években jelent meg (l. a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, valamint a Debreceni Egyetem digitális bölcsészet c. MA-képzését, vagy a Szegedi Tudományegyetemen megalakult Digitális Kultúra és Elméletek Kutatócsoportot).

A digitális bölcsészet rendkívül szerteágazó irányzatai és problémái közül jelen tanulmány az egyik legalapvetőbbet: a szöveg- és dokumentumdigitalizálást, valamint az ezzel kapcsolatban felmerülő digitális filológiai kérdéseket érinti. A *digitális filológia* kifejezés ma már egyértelműen az elektronikus gépek által kettős számrendszerben kódolt szövegekkel kapcsolatos tudományos feladatok megoldását jelenti. A *digitális* jelző azonban eredetileg a latin *digitus* ('ujj') szóból származik, és a változó valóságot diszkrét jelekkel (pl. számokkal) leképező (kódoló) dolgot jelöl. Ilyen értelemben az emberiség első nagy digitalizálási hulláma a hangjelölő írások feltalálása volt, hiszen akkor rögzítettek először egy folytonosan változó entitást (hangok sorozatát) diszkrét jelekkel (csak ezek nem számok, hanem másfajta vizuális jelek voltak). A hagyományos *filológia* fő feladata éppen az írásban rögzített szövegek tudományos vizsgálata: a szöveg eredetiségének, a hiteles szövegváltozatoknak a megállapítása, valamint a szövegek tudományos igényességű rögzítése és publikálása. A digitális filológia azonban nemcsak abban több ennél, hogy a szövegek tárolása és közzététele már nem papíron történik, hanem elektronikus számítógépeken. A számítástechnikai eszközök új lehetőségeket jelentenek a tudományos igényű szövegkezelésben.

A digitális filológia egyik legfontosabb feladata a hagyományos filológia által már kidolgozott forrásközlési metódusok számítógépes adaptálása. A tudományos igényességű forrásközlési eljárások közül kiemelten fontos a *betűhív kiadás*, a *kritikai kiadás*, valamint a *faksimile*. A betűhív kiadás az eredeti szö-

veg grafematikailag pontos nyomtatott betűs átiratát jelenti, a kritikai kiadás a textust részletes kiegészítő magyarázatokkal kísérő, a forrás minden jellemzőjét részletesen feltáró és kommentáló, tudományos célokra szánt közlési forma, míg a faksimile az eredeti dokumentumról készült fotómásolat. Ezen forrásközlési módok átültetése digitális (és ma már sokszor főként online) közegbe jórészt megoldott feladat, azonban a rendelkezésre álló eszközök segítségével az egyszerű közlés által kínált lehetőségeknél jóval több is megvalósítható volna.

A digitális forrásközlésben alapvetően két eset különíthető el: a *szövegeközlés* és a *dokumentumközlés*. Az első esetben valamely szöveg történetileg kialakult változatainak figyelembevételével (vagy sajnós sokszor anélkül) kialakítanak egy szövegváltozatot, amelyet közzétesznek.¹ Ez lényegében megegyezik a hagyományos szövegkiadással, a digitális közeg ez esetben semmilyen problémát nem jelent. Ennek fejlettebb változata a digitális kritikai kiadás, amely a hagyományoshoz hasonlóan szövegkritikai apparátust használ, tudományos igényességgel annotálja a szöveget, eligazítást nyújt a különböző szövegváltozatok között.² A hagyományos kritikai kiadással szemben (amely a szövegkritikai megjegyzéseket jegyzetek formájában tudta csak közölni) a digitális kritikai kiadásnak nagy előnye a digitális hipertextualitás lehetősége (a szövegkritikai megjegyzéseknek nem kell feltétlenül megbontaniuk a szöveg linearitását, akár az is megoldható, hogy a jegyzetek csak gombnyomásra jelennek meg, vagy a különböző szövegváltozatok között is lehet kattintással váltogatni). A digitális kritikai kiadások létrehozásakor már valamilyen *jelölőnyelvet* kell használni (l. lentebb).

A történeti források publikálásakor természetesen jóval gyakoribb a dokumentumközlés, amelynek Tószegi Zsuzsanna szerint háromféle szintjét lehet elkülöníteni. „Ha a digitális változat tulajdonságait az eredeti műhöz viszonyítjuk, három szintet különböztethetünk meg:

A reprodukív szint a forrásmű formai és tartalmi jegyeit egyaránt tükrözteti (az esetleges hibákkal, eltérésekkel együtt). A digitalizált változat az eredeti művel gyakorlatilag egyező hatást vált ki, azzal szinte egyenértékű. Ebbe a csoportba elsősorban a faksimile állományok (képfájlok) tartoznak.

A reprezentatív szint a forrásmű tartalmát helyezi előtérbe, de alapvetően nem változtatja meg a szöveg lineáris olvasatát. Ezen a szinten az analóg szövegből digitalizált szöveget állítunk elő, amelynek információtartalma a számítógép nyújtotta szokásos eszközökkel könnyebben kereshető.

Az interpretatív szinten az eredeti forrás tartalmához hozzáadódik a feldolgozást végző szakemberek tudása és tapasztalata, melynek eredményeként új mi-

¹ Ily módon teszik közzé pl. a Himnusz egy (filológiaiilag több ponton is kifogásolható) szövegváltozatát a nemzeti jelképeinket bemutató internetes oldalon: <http://www.nemzetijelkepek.hu/himnusz-szovegek.shtml>.

² Ilyen pl. az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet Reneszanszkutatások Posztgraduális Központja (CHER) és a Bölcsészeti Informatika Önálló Program (BIÖP) műhelyében készült hálózati kritikai kiadás Balassi verseiről: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/cimlap.htm>.

nőség jön létre. Az eredeti művet kiegészítő elemek (amelyek lehetnek magyarázatok, mutatók, hipertext hivatkozások, vagy a szövegtől eltérő műfajú elemek: hang-, videofájlok stb.) megbontják az eredeti szöveg lineáris egységét.”³

Felosztását azzal kell kiegészítenünk, hogy a digitális dokumentumokra akár egyszerre több szint is jellemző lehet: mind a reprodukzív, mind a reprezentatív szinten lehetséges az „interpretáció”, azaz a *hozzáadott információk (annotáció)* rögzítése. Ily módon tehát a dokumentumdigitalizálás esetében valójában két eset különíthető el: *a dokumentum szövegének a digitalizálása (ezt nevezi Tószegi reprezentatív szintnek)*, amely tartalmazhat akár hozzáadott információkat (annotációt) is;⁴ valamint *a dokumentum képének vagy képének és szövegének a digitalizálása (digitális fakszimile)*, mindkét esetben az annotáció lehetőségével.⁵ Amennyiben a dokumentum képét és szövegét is digitalizálják, további két eset különíthető el: a két digitális objektum egymástól függetlenül érhető el, vagy összekapcsolják őket. A dokumentum képét és szövegét összekapcsoló, azokat hozzáadott információval ellátó, valamint a szövegben és az annotációban egyaránt keresést biztosító digitális objektumokat tekinthetjük a digitalizálás legmagasabb rendű formájának.

Bármelyik módot választjuk is, a digitalizálás első lépése a számítógépes szöveg létrehozása. Ez kétféleképpen történhet: szkenneléssel és kézi bevitellel. A tudományos igényességű, betűhív digitális szöveg létrehozása jelenleg kizárólag manuálisan lehetséges, és képzett szakember munkáját igényli. A nehézséget az optikai karakterfelismerés jelenti. A szkennelés során a lapolvasó sorról-sorra, a sorokon belül pedig pontról-pontra haladva letapogatja a másolandó képet, és minden egyes képpontra vonatkozóan rögzít bizonyos információkat (fedettség, szín stb.). A képpontokra vonatkozó információkat a számítógép digitális formában dolgozza fel. A szkennelés során létrejövő képfájlból karakterfelismerő programmal (Optical Character Recognition – OCR)⁶ lehet digitális szöveget előállítani. Jó eredménnyel azonban csak a jól olvasható, mai helyesírással íródott, nyomtatott szöveget lehet szoftverrel felismertetni. A képként beolvasott állományokat be kell tölteni a programba, majd ki kell jelölni azokat a zónákat, amelyeket szöveggént szeretnénk felismertetni. Ha a forrásdokumentum nem tökéletes állapotú, akkor a karakterfelismertetést megelőzően képfeldolgozó programot kell alkalmaznunk pl. a kontraszt növelése érdekében. Az optikai karakterfelismerő programok hatékonysága megfelelő előkészítés esetén, mai helyesírással íródott, jó minőségű nyomtatványok esetén is csak kb. 90% (emiatt

³ Tószegi Zsuzsanna: A szövegdigitalizálás döntési folyamata. Könyvtári figyelő, 2006/2. 245–260. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00100/00143/00059/toszegi.html>

⁴ Erre példa a Magyar Antikvakorpusz: <http://korpusz.ektf.hu>.

⁵ A történeti forrásokat publikáló levéltári digitális objektumok többsége valamilyen képfájl, amely esetleg PDF formátumban jelenik meg. Ezek esetében a dokumentum szövegének hiányában egyszerűen tanulmányozhatjuk az eredeti dokumentum képét.

⁶ Ilyenek pl.: Omnipage, Abby FineReader, TextBridge, Adobe Capture, Recognita stb.

van szükség a kézi korrektúrára). A történeti források esetében tehát ez a módszer egyáltalán nem alkalmazható, a kézi bevitel fáradságos és idő- valamint szaktudásigényes munkafázisa sajnos jelenleg nem mellőzhető.

A digitalizált szöveg már önmagában is jelentős könnyebbséget jelenthet a tudományos kutatómunkában, ám a valódi előnyét akkor élvezhetjük, ha hozzáadott információval (annotációval) látják el, valamint egy megfelelő (lehetőleg online) felületen a szöveg bármely elemére és az annotációra is rá tudunk keresni. A digitalizált szövegben elhelyezett annotációt valamilyen módon el kell különíteni magától a szövegtől. A legelterjedtebb megoldás az olyan kódrendszerek használata, amelyek általában valamilyen speciális jelölésmóddal megjelenítik a hozzáadott információt. Ilyen kódrendszert akár magunk is kidolgozhatunk, ám mégis célszerű valamilyen szabványos, többféle eszközzel is feldolgozható, szabadon hordozható formátumot választani. A legelterjedtebb megoldás az XML, illetőleg valamilyen speciális, XML-alapú kódrendszer használata.

Az XML (eXtensible Markup Language) az 1980-as évek nagyszabású vállalkozásának, az SGML-nek az egyszerűsített változata. Az SGML (Standard Generalized Markup Language) szabványos jelölőnyelv dokumentumok belső szerkezetének leírására, beleértve az egyes elemeket jelölő címkék (szakszóval tagek) definiálásának módját is. A Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (ISO) által elfogadott nemzetközi szabvány (ISO 8879:1986). Segítségével elvben bármilyen dokumentum leírható, függetlenül az azt tároló és megjelenítő számítógépes környezettől. Az SGML valójában metanyelv, vagyis formálisan, megadott szabályok alapján leírhatunk vele egy másik nyelvet. Az információt annak tartalma, illetve szerkezete alapján jelöli meg, innen származik a jelölőnyelv elnevezés. Tervezésekor az egyik alapvető célkitűzés az volt, hogy az SGML szabályait követő dokumentumok információvesztés nélkül hordozhatók legyenek az eltérő hardver- és szoftverkörnyezetek között. Manapság az elektronikus formában tárolt dokumentumokban nagyon nehéz – esetenként lehetetlen – megtalálni a számunkra fontos információkat, mivel az azokat kezelő szoftverek nem képesek értelmezni az ember számára értelmes szöveget. Amíg nincsenek nagy teljesítményű, majdnem emberi intelligenciával rendelkező számítógépeink, addig kénytelenek leszünk valamilyen módon megjeleníteni a szoftverek számára az információkat. Erre szolgál – többek között – az SGML.

Bíró Szabolcs az alábbi szemléletes példával mutat rá a kódolás lényegére: „A World Wide Web egyik legnépszerűbb keresőgépét, mondjuk a Google-t szeretnénk használni. Keresőkérdésünk igen egyszerű: meg szeretnénk tudni, hogy mi is az a Jáva. Ennek a szónak napjainkban már két értelmezése is ismert: Jáva – mint sziget, és Jáva – mint programozási nyelv. Milyen eredményeket kapunk, ha csupán az egyszerű »Jáva« szót adjuk meg? A jelöletlen szövegekben a keresőrobot mindkét értelmezést ugyanolyan »értékűnek« tekinti, tehát a találati listában szigetként és nyelvként is előfordul majd a Jáva szó. Jelölve viszont különbséget tud tenni közöttük:

```
<sziget>Jáva</sziget>  
<programozasi_nyelv>Jáva</programozasi_nyelv>»7
```

Látható, hogy a szövegben szereplő relációjelek az annotációt különítik el magától a szövegtesttől. A címke (tag) nyitóeleme a „<” jellel kezdődik, és a „>” jellel zárul. A záróelemenben a „/” jelöli, hogy itt ér véget az a szövegrész, amelynek jelölését az aktuálisan megnyitott címke végzi.

Az interneten található weblapok legtöbbjét az SGML-ből fejlesztett egyszerűbb jelölőnyelv, a HTML (Hypertext Markup Language) kódolja. Ennek nagy hátránya azonban, hogy kizárólag a megjelenítendő tartalom formai jellemzőit tudjuk vele megadni (milyen betűtípussal, milyen színben, milyen elrendezésben jelenjen meg stb.), tartalmi kódolásra nem alkalmas.

Az SGML bonyolultsága, továbbá a HTML megjelenítés-orientáltsága miatt 1996-ra a szövegjelölés területének több szakértője úgy gondolta, elérkezett az idő az SGML egyszerűsített verziójának létrehozására, amely a nagyközönség számára vonzóvá tenné az általánosított jelölés alkalmazását. Így jött létre az XML, amely az SGML és a HTML konvencióira és elveire épül, hogy ezáltal egyszerű, ugyanakkor mégis hatékony mechanizmust hozzon létre az információk feldolgozására, tárolására, illetve szolgáltatására. Bíró Szabolcs így foglalja össze a kódolás lényegét: „Az SGML és az XML leíró jelölést alkalmazó jelölőrendszer, vagyis olyan jelölőkódokat használ, amelyek nevekkal azonosítják (kategorizálják) a dokumentumok bizonyos részeit. Az olyan jelölőkódok, mint például <cim> vagy <bekezdés> csupán a dokumentum bizonyos részeinek azonosítására szolgálnak, és mindössze annyit jelentenek, hogy »a következő elem egy cím«, vagy »most egy bekezdés következik«. Az SGML/XML nyelvben a dokumentumok bizonyos célú feldolgozásához – pl. formázott megjelenítéséhez – szükséges utasítások élesen elválnak a dokumentumban található leíró jelölésektől, rendszerint a dokumentumon kívül, külön eljárásokban vagy programokban találhatóak...”⁸

Egy rendkívül egyszerű példa SGML/XML-kódokkal ellátott szövegre:

```
<!-- SGML/XML -->  
<antologia>  
<vers>  
<szerzo>Petőfi Sándor</szerzo>  
<cim>Méz és csók</cim>  
<versszak>  
<sor>Kis méh! te a füvet, fát,</sor>
```

⁷ Bíró Szabolcs: Szövegfeldolgozás XML alapokon. Budapest, 2005. 14.

⁸ Bíró i. m. 20.

```

< sor>S virágokat leped,</sor>
< sor>Hogy édes kelyheikből</sor>
< sor>Gyűjthessed mézedet.</sor>
</versszak>
<versszak>
< sor>Kis méh! Lidim füvet, fát</sor>
< sor>S virágokat nem lep,</sor>
< sor>Mézednél csókja mégis</sor>
< sor>Mi sokkal édesebb.</sor>
</versszak>
</vers>
<!-- Antológiáról lévén szó, itt további versek kö-
vetkeznek. -->
</antologia>

```

Az ily módon kódolt szöveggel többféle műveletet is végezhetünk. Egy nyomdai tördelőprogram pl. megfelelő módon tudja kezelni a versszakokat és a sorokat, hiszen a kódok alapján fel tudja ismerni. Egy böngészőprogram ugyan- csak megfelelő módon jelenítheti meg a képernyőn. Egy erre a célra fejlesztett keresőprogram pedig megkeresheti és kiírhatja számunkra az általunk keresett elemeket (pl. egy korpuszban szereplő összes vers címét). Az XML az alkal- mazható kódok tekintetében semmilyen megkötést nem tartalmaz, „csupán” egy szabványos kódolási szintaxist biztosít. Ezért jöttek létre belőle speciális rend- szerek, amelyek egy-egy felhasználási területre ajánlanak nemzetközileg elfoga- dott és egységes kódrendszert.

Ilyen kódrendszer a Text Encoding Initiative (TEI), amely amelyet 1987-ben három amerikai számítógépes nyelvészeti és irodalmi kutatásokkal foglalkozó tudományos társaság, az Association for Computers and the Humanities (ACH), az Association for Computational Linguistics (ACL), és az Association for Literary and Linguistic Computing (ALLC) indított el. Egy tervező konferenciá- ból nőtt ki, amelyet 1987-ben tartottak a New York melletti Vassar College-ban ezen szervezetek támogatásával. A találkozón harminc reprezentatív szövegarc- hívum, tudományos társaság és kutatási program képviselői vettek részt, hogy megvitassák egy irányadó kódolási tervezet lehetőségeit, és ajánlásokat készítse- nek annak szerkezetére és tartalmára.

Az induló projekt feladata irányvonalak kifejlesztése, terjesztése volt a gép- pel olvasható szövegek kódolására, közvetíthetőségére, és cserélhetőségére, valamint javaslatok tétele új szövegek kódolására az SGML szabvány alapján. A TEI-t elsősorban általános tartalmú szövegek, szépirodalmi művek, kritikai kia- dások, történeti források, illetve élszöveg-átiratok elektronikus feldolgozására alkalmazzák.

Az ajánlások kidolgozása 1988 januárjában kezdődött a már korábban említett szervezetek támogatásával. Első verzióját (1.0) 1990 júliusában mutatták be, amely tartalmazza a TEI P1 nevű dokumentumot. Eredeti címe: Guidelines for the Encoding and Interchange of Machine-Readable Texts (Ajánlások géppel olvasható szövegek kódolására és átalakítására). Megjelenése óta 5 verzióját adták ki, ezek közül a legutóbbi a TEI P5, mely 2007-ben (nyomtatásban 2008-ban) jelent meg (TEI Consortium (szerk.) 2008). A TEI P4 már tartalmazta az XML-támogatást is, tehát a DTD-nek (a kódolási szabályokat, a nyelv jelölő-elemeit és egymáshoz való viszonyukat leíró fájlak, a dokumentumtípus-deklarációnak) az SGML mellett egyaránt létezik XML és XML Schema változata. Azért ajánlják az XML-t, mert az jóval egyszerűbb, rugalmasabb, valamint számos szoftvereszköz támogatja.

A TEI 1999-től konzorciális keretek között működik, fejlesztésében mára számos tudományos társaság és tanszék vállal szerepet, évente konferenciákat tartanak, az egyes részterületeket – például a kéziratok kritikai kiadását vagy a karakterkódolást – munkabizottságok vizsgálják. Bár formálisan csak egyetlen magyar tagja van a konzorciumnak (a Szegedi Egyetem Informatikai Tanszék-csoportja), számos projekt használja (pl. a MEK, a BIÖP „gépeskönyvei”, hálózati kritikai kiadásai stb.).

A TEI nem szabvány, semmit nem ír elő kötelezően, „csupán” egy ajánlás. Hogy ki mit használ fel belőle, az elsősorban a konkrét feladat függvénye. A TEI kidolgozottsága azonban garantálja, hogy a legszigorúbb filológiai követelményeknek is megfelelhessen az, aki ezt az utat választja. A tudományos célú szövegkutatásban ma aligha van olyan kódolási szempont, amelyre ne találjunk megoldást a TEI-ben. (A TEI történetére nézve l. Bíró 2005, valamint a konzorcium honlapját.⁹)

A TEI-XML nagy előnye, hogy az ideális elektronikus dokumentummal szemben támasztott követelményeknek maximálisan megfelel. Olyan szabványos formátumot biztosít, amelyet egységesen megjeleníthetünk böngészőben, könnyedén konvertálhatunk belőle hordozható szövegformátumot (PDF-et), valamint a felhasználás céljainak megfelelő annotációval láthatjuk el a szövegeket (fontosnak tartott tartalmi elemek, pl. ábrák, táblázatok, képek stb. kódolása és még számos egyéb). A TEI-XML feldolgozására kifejlesztett eszközökkel bárki képes információkat nyerni a szövegekből, nem kell hozzá semmilyen sajátos kódrendszert ismernie.

A TEI-XML lehetőséget biztosít az eredeti dokumentumról készült képfájlok és a digitalizált és annotált szöveg összekapcsolására.¹⁰ Ez úgy lehetséges, hogy

⁹ <http://www.tei-c.org/About/history.xml>

¹⁰ A szöveg és a kép összekapcsolására alkalmazott eljárás az ún. kétrétegű PDF technológia is. Azonban a PDF-fájlok megjelenítéséhez speciális szoftver szükséges, továbbá a PDF nem támogatja az annotáció kezelését.

a képfájl megfelelő területeit a szövegben elhelyezett címkék segítségével a szöveghez kapcsolják. A területek megjelölését és kóddal a szöveghez kötését általában erre a célra kifejlesztett programokkal lehet elvégezni. Ily módon lehetőség van arra, hogy a keresőfelületek ne csak a digitalizált szöveg szöveget, hanem a dokumentumról készült kép megfelelő részét jelenítsék meg. A dokumentumdigitalizálásnak ez a módja kétségtelenül a legfejlettebbnek tekinthető, azonban speciális humánerőforrás- és időigénye miatt sajnos jelenleg csak viszonylag kevés projektben alkalmazzák. A jövő azonban mindenképpen az ilyen jellegű forrásközlésre: a hagyományos kritikai kiadások előállítására sem volt kevésbé időigényes, ráadásul a digitális változatok állandóan módosíthatók, javíthatók, bővíthetők.

Irodalom

- Bartók István–Golden Dániel–Horváth Iván et al.: Digitalizálás. Magyar tudomány, 2006/7. 831–836. Interneten:
<http://www.matud.iif.hu/06jul/09.html>
(A letöltés ideje: 2012. november 2.)
- Bates, Chris: XML: elmélet és gyakorlat. Budapest, 2004.
- Bíró Szabolcs–Kora András: Kulcs az SGML-hez. Budapest, 2004.
- Bíró Szabolcs: A szövegfeldolgozás modern eszközei – az SGML és XML nyelvek. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2004/10. 453–459. Interneten:
http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3733&issue_id=455
(A letöltés ideje: 2012. november 2.)
- Bíró Szabolcs: Szövegfeldolgozás XML alapokon. Budapest, 2005. Csak interneten elérhető:
<http://www.tankonyvtar.hu/informatika/szovegfeldolgozas-xml-080906-159> (A letöltés ideje: 2012. november 2.)
- Bradley, Neil: Az XML-kézikönyv. Budapest, 2005.
- Chapman, Stephen: Managing text digitisation. Online Information Review, 2003/1. 17–27. Magyarul Lepp Tünde fordításában: A szövegdigitalizálás menedzselése. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2003/8. 325–330. Interneten:
http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=2271&issue_id=78
(A letöltés ideje: 2012. november 2.)
- Golden Dániel–Tóth Tünde–Turi László: Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1998/8–9. 299–314. Interneten:
http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=2017&issue_id=3
(A letöltés ideje: 2012. november 2.)

- Hász-Fehér Katalin: A filológia diszciplináris helyzete. *Helikon*, 2000/4., 469–480.
- Hockey, Susan: *Electronic Text in the Humanities: Principles and Practice*. Oxford, 2001.
- János István: A digitális filológia problémái. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIII*. Miskolc, 2004. 549–555.
- Koltay Tibor: Virtuális, elektronikus, digitális. Elméleti ismeretek a 21. század könyvtárához. Budapest, 2007. Interneten:
<http://www.tankonyvtar.hu/konyvtartudomany/virtualis-elektronikus-080906-82> (A letöltés ideje: 2012. november 2.)
- Kora András: Szemben a változással: időtálló fájlformátumok, szövegfeldolgozás, digitalizálás. In: *Negyvenéves a szombathelyi könyvtárosképzés. Szombathely*, 2002. 116–121.
- TEI Consortium (szerk.): *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. Oxford – Providence – Chralottesville – Nancy, 2008.
Interneten: <http://www.tei-c.org/Guidelines/P5> (A letöltés ideje: 2012. november 2.)
- Tószegi Zsuzsanna: A szövegdigitalizálás döntési folyamata. *Könyvtári figyelő*, 2006/2. 245–260. Interneten:
<http://epa.oszk.hu/00100/00143/00059/toszegi.html> (A letöltés ideje: 2012. november 2.)

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG STATISZTIKAI ADATFORRÁSAI

Kataszteri anyagok, anyakönyvek, népszámlálások, „gazdacímtárak”

HEGEDŰS ISTVÁN – VÁRKONYI PÉTER¹

Tanulmányunkban a 19. század végi, 20. század eleji magyar történelem tanulmányozásának négy kiemelt forráscsoportjával kívánunk foglalkozni. A *földadó kataszter* anyagai, a felekezeti és polgári *anyakönyvek*, a *népszámlálási* adatok, valamint az ún. „*gazdacímtárak*” felhasználhatóságát fogjuk vizsgálni. A forráscsoportok általános jellemzésén túl kitérünk az egyes forrásokban rejlő kutatási lehetőségekre, s bemutatjuk felhasználhatóságuk korlátait is. Az elemzés során elsősorban saját kutatási eredményeinkre támaszkodunk. A fentiekén túl jelen írás célja annak megvilágítása, hogy a források minél nagyobb körét bevonó, *komplexitásra törekvő* kutatás segítségével kiküszöbölhetők az egyes forráscsoportok hiányosságai, s így egy teljesebb képet alkothatunk a vizsgált korszakról. A kijelölt négy forrástípus közül kiemelt szerepet szánunk a kataszteri anyagok és a földtulajdoni és gazdasági címtárak bemutatásának.

Tekintve, hogy a jelen dolgozat keretein belül vizsgált kataszteri források értékét eddig igen kevesen ismerték fel, a konkrét felhasználhatóság vizsgálata előtt közöljük a kataszteri anyagok történetének rövid, általános áttekintését. A *kataszter* szó jelölhet minden, hatósági felmérés alapján készített jegyzéket, szűkebb értelemben viszont a földadó mértékének megállapítására szolgáló telekkönyvi iratok megnevezésére használjuk. A *földadó* gyökerei a reneszánsz kori *Itáliába* nyúlnak vissza, de maga az elnevezés valószínűleg ókori eredetű. Az első részletes katasztert Milánóban készítették (*Censimentomilanese*).² *Niccolò*

¹ Tanulmányunk alapvetően két nagyobb részre osztható. Az első, földadó kataszterrel, az anyakönyvekkel és a népszámlálási forrásokkal foglalkozó rész szerzője Várkonyi Péter. A második, földtulajdoni címtárakkal foglalkozó rész szerzője Hegedűs István. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Pallas Nagy Lexikona, *Kataszter* szócikk

Machiavelli Firenze történetével foglalkozó munkájában *accalastare* ('felhalmozni') alakban használta.³

Magyarországon a korábbi részleges, ideiglenes felmérések után (osztrák mintára) az 1849. évi VII. törvénycikk teremtette meg a földadó-fizetés törvényi hátterét.⁴ Ezt követően több császári nyílt parancs⁵ intézkedett a felmérési munkálatok részleteiről. A felmérések 1853-ban kezdődtek. A kataszteri felmérés tíz év alatt készült el, s összesen mintegy 25 millió forintba került.⁶ A felmérés eredménye szerint 1857-ben az országban (vagyis a magyarországi, erdélyi és horvátországi területeken, a határőrvidék nélkül) 13191 adóközség, 2 562 170 birtokos és 31 981 668 külön helyrajzi számmal jelölt birtokrészlet volt. A felmért, összesen 46 469 802 kataszteri hold nagyságú terület mintegy 2/3-a szántó, illetve erdő volt.⁷

A lakosság alapvetően nehezményezte a földmérők megjelenését, mert egyrészt tartottak a magas adóktól,⁸ másrészt a Bécsből irányított munkát a császár *neoabszolutista* politikája újabb elemeként értelmezték. A kiegyezés ezt a problémát is megoldotta, hiszen 1867-től már nem császári pátensek, hanem a *pénzügyminisztérium* irányította a kataszteri felméréseket.⁹ 1868-ban a földadó mértékét Magyarországon 29,77%-ban, Erdélyben 22%-ban állapították meg.

Idővel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a korábbi felmérések pontatlanok voltak, s elégtelenek a megváltozott birtokviszonyok hű rögzítésére,¹⁰ ezért az

³ Kozári Lajos (sic!) [József]: Gyöngyös város földbirtokviszonyai a kataszteri telekkönyvek tükrében. In: *Studia Miskolcínensia* 3. Történelmi tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolc, 1999.

<http://mek.niif.hu/02000/02097/html/kozari.htm#fn0> (A letöltés ideje: 2012. november 9.)

⁴ Az 1849. évi VII. törvénycikk a földadó mellett rendelkezett a házadó, a keresetadó, a pálinkaadó, az italmérési adó és a távolléti adó fizetéséről is. Vö. Juhász István: Az adózás története http://5mp.eu/fajlok/msc/adotortenelem_2_www.5mp.eu_.pdf

(A letöltés ideje: 2012. november 9.)

⁵ Pl. az 1849. október 20-án és az 1855. március 4-én kelt császári pátensek.

⁶ Pallas i. m. *Kataszter* szócikk.

⁷ Eötvös Károly: *A földadó és a kataszter az 1875. VII. törvénycikk szerint*. Budapest, 1875. 48.

⁸ Az 1850-es évek elején a katasztert a birtokosok bevallása és a hivatalnokok előzetes felvételei alapján állították össze. A hivatalnokok túlságosan magas átlagot rögzítettek, így az adó elérhet-e az 50%-ot is. Vö. Pallas i. m. *Földadó* szócikk.

⁹ Kozári i. m.

¹⁰ 1869. május 20-án egy minisztériumi ankét alkalmával megállapítást nyert, hogy az akkor érvényben lévő kataszternek komoly hiányosságai vannak. Az ülés úgy látta, hogy a felmérés alkalmával egy előre meghatározott adómennyiség kiszabása volt a cél; a becslést végző hivatalnokok képzetlenek voltak; a birtokosok ellenállása az adatok pontatlanságához vezetett; hibásan vették fel a termésmennyiségeket és a vetésforgókat; az erdők esetében figyelmen kívül hagyták azt, hogy a növekményből mennyi értékesíthető; a valós művelési költségeknél alacsonyabb hányadot vontak le a tiszta jövedelemből; nem a reális terményárakat vették alapul a jövedelem kiszámításánál; a birtokosok nem tehettek érdemi hozzászólásokat a már a felmérések

1870-es évek elején igény jelentkezett az új felmérési munkálatok megindítására.¹¹ Az új felmérést elrendelő törvényt (*1875. évi VII. törvénycikk*) hosszas parlamenti viták után végül 1875-ben fogadták el. A kor kiemelkedő politikusa, *Eötvös Károly* A földadó és a kataszter az 1875. VII. törvénycikk szerint című művében¹² részletesen foglalkozik az adózás kérdésével. A szerző röviden összegezte a magyar adózás történetét,¹³ s szemléletes példákon keresztül igyekezett magyarázni az új földadó jelentőségét. Kiemelte, hogy a földadó megállapításánál nem a bevétel, hanem a *tiszta jövedelem* a lényeges, tehát a termőföld átlagjövedelmének és a gazdálkodási költségeknek a különbsége.¹⁴ Eötvös műve bemutatja az angol, a francia, az osztrák és a porosz földadórendszert, s megjegyzi, hogy az *1875. évi VII. tc.* készítésekor elsősorban a porosz példát vették alapul.¹⁵

Különös, de a törvény nem határozta meg előre a földadó mértékét. A 2. § szerint az adó mértéke attól függ majd, hogy az államnak mennyi adóbevételre lesz szüksége a felmérési munkálatok végén.¹⁶ Az *Általános rendelkezések* 5. §-a rögzítette a földadó alá nem eső (FANET) területtípusokat (közutak, utcák, köz-

idején nyilvánvaló pontatlanságok ellen. A gyűlést említi Pallas i. m. Földadó szócikk, a problémákat felsorolja Eötvös i. m. 54–55.

¹¹ Pallas i. m. Földadó szócikk.

¹² Eötvös i. m. A szerző a munka első (számozott) oldalán, mintegy bevezetőként megkísérelte meghatározni az állam feladatait: „Az államnak épen úgy megvannak a maga költségei, kiadásai és terhei, mint a magános háztartásnak. Tehát az államnak is épen úgy kell jövedelmének lenni, mint van az egyeseknek. Az állam is folytathat gazdaságot, ipart és kereskedést, mint az egyesek, de a mostani viszonyok között állami gazdaságból, iparból és kereskedésből annyi jövedelem be nem jöhet, a mennyire az államnak szüksége van. És az állam olyan olcsón és aránylag oly nagy haszonnal sem a mezőgazdaságot, sem az ipart, sem a kereskedést nem üzemeltethet, mint az egyesek; az ilyen természetű üzleteket tehát át kell engednie az egyeseknek. De ha olyan haszonnal folytathatná is az ilyen üzleteket, mint azt egyesek tehetik, még sem volna célszerű, ha az állam nagy mértékben foglalkoznék ezekkel. Nem volna célszerű azért, mert az állam feladata egészen más, ellenben az ilyen üzletek folytatása egyenesen csak az egyesek feladata. Minél nagyobb mértékben foglalkoznék az állam magángazdasággal: annál nehezebben tudná a maga igazi feladatát megoldani s annál kevesebb alkalmat és szabadságot adna a polgároknak arra, hogy ezek a maguk feladatát megoldhassák. A hátrány tehát kettős irányban következne be. Először a polgárok szabadsága és jólléte szűk körbe szoríttatnék, miután munkásságuk terét az állam a maga részére foglalná el; másodsor pedig az állam ereje, figyelme és tehetsége olyan üzletekre is szétforgácsoltatván, melyek nem tartoznak feladatához, saját valódi célját vagy igen nehezen, vagy sehogy sem tudná elérni.” Tehát Eötvös figyelemre méltó álláspontja szerint az állam gazdasági egyensúlyára nézve a magángazdaságok rendszere jótékony hatással lehet, s az állam feladata, hogy a gazdák által fizetett adóból megteremtse a termelés feltételeit.

¹³ Eötvös i. m. 38–53.

¹⁴ Eötvös i. m. 7.

¹⁵ Eötvös i. m. 20.

¹⁶ 1875. évi VII. törvénycikk a földadó szabályozásáról. I. fejezet. Általános határozatok 2. § A törvény szövegét közli Eötvös i. m. 79–155.

terek; beépített háztelkek és udvarok; csatornák; védőtöltések; temetők; tudományos, jótékonyági, közhasznú célú kertek; fa- és szőlőiskolák). A 10. § felsorolja azokat a művelési ágakat, amelyek után földadót *kell* fizetni (szántó, kert, rét, szőlő, legelő, erdő, nádas). Az 1875. évi törvény is a kataszteri tiszta jövedelmet tekintette adóalapnak, s ennek kiszámítását is pontosan rögzítette. A tiszta jövedelem kiszámításához az országot *kataszteri kerületekre, becslőjárásokra és osztályozási vidékekre* osztották, és minden földterületet besoroltak egy *kataszteri osztályba*. A termelési költségek levonásakor még a szállítási költségeket is figyelembe vették.

A törvény által előírt felmérés tíz év alatt készült el, s 21,5 millió forintba került.¹⁷ „Természetesen” ennek is voltak hiányosságai. Már 1878-ban széles körű elégedetlenséghez vezetett, hogy a jövedelembecslések alapjául az 1867 és 1872 közötti, gazdasági szempontból virágzó időszak árai szolgáltak, az ezt követő árcsökkenés kedvezőtlenül hatott a gazdákra. Az új munkálatokat a magas költségek miatt elvetették, s úgy döntöttek, a meglévő adatokat korrigálják.¹⁸ Az állam földadóból származó jövedelmét 29 millió,¹⁹ majd 26 millió²⁰ forintban állapították meg. További törvények intézkedtek a kataszteri anyagban végbe ment változások nyilvántartásáról²¹ és a telekkönyvekről.²²

A fentebb leírt, s az idézett törvények által fémjelzett jogi folyamat eredményeképpen egy rendkívül értékes, ám ezidáig viszonylag mostohán kezelt forrásbázis keletkezett. A kataszteri anyagok kutatásának módszertani alapjait Szabad György fektette le,²³ de az elsők között foglalkozott érdemben a témával Orosz István,²⁴ Für Lajos,²⁵ Bali János,²⁶ Fegyő János,²⁷ Heves megyei vonatko-

¹⁷ Pallas i. m. Kataszter szócikk, a forrás egy másik ponton 216 milliós költséget említ vö. Földadó szócikk.

¹⁸ Pallas i. m. Földadó szócikk.

¹⁹ 1881. évi XI. tc.

²⁰ 1883. évi XLVI. tc.

²¹ 1885. évi XXII. tc. A törvény szövegét közli: Utasítás a földadó-kataszter nyilvántartásáról szóló 1885. évi XXII-iktv.-czikk végrehajtása iránt (1885. évi 45055. szám) http://www.dualizmus.hu/dokumentumok/Utasitas_1885.pdf (A letöltés ideje: 2012. november 9.)

²² 1886. évi XXIV. tc. és 1889. évi XXXVIII. tc.

²³ Szabad György: A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. Agrártörténeti Szemle, 1966/1-2. 13–18.

²⁴ Ld. pl. Orosz István: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyve I. Debrecen, 1962. 109–129.; Orosz István: Mándok birtokviszonyainak változása 1870–1909. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominata. Series Historica II. Debrecen, 1963. 157–173.

²⁵ Für Lajos: Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területén. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1965–1966. évi közleményei. Budapest, 1966. 153.

²⁶ Bali János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében. Agrártörténeti Szemle, 1966/1-2. 18–46.

zásban Tóth Tibor²⁸ és Kozári József.²⁹ Többek között Kozári is kiemeli, hogy a kataszteri anyagok köre egy nem megfelelően kihasznált, hatalmas forrásértékel bíró adathalmaz. Ő ennek okát abban látja, hogy a kataszteri anyagok gyakran a földhivataloknál maradtak, esetleg megsemmisítésre kerültek, s ha be is kerültek a levéltárakba, a hatalmas adatmennyiség feldolgozására fordított energia nem áll arányban a kinyerhető eredményekkel. Kövér György hasonlóan vélekedik. Szerinte a kataszteri anyagok feldolgozása az ígéretes indulás és a kutatók egyetemi intézményi hátérbe ágyazottsága ellenére azért nem vált széles körben alkalmazott módszerré, mert a hozzáférhetőség és a feldolgozhatóság problémáin túl a kataszteri anyagokból nyert eredmények „*túlmutatnak a politikatörténet elit csoportokat preferáló érdeklődésén.*”³⁰

A kataszteri anyagok készítői valóban hatalmas munkát végeztek. A telekkönyvek településenként tartalmazzák minden birtokrészlet helyrajzi számát, a tulajdonos nevét, lakcímét, a birtok területét, művelési ágát, kataszteri osztályát, a belőle származó tiszta jövedelmet, azt, hogy melyik dűlőben található. Az egyéni birtokívek összesítői tartalmazzák a birtokosokhoz tartozó összes ingatlan területét, s az ebből származó jövedelmet. A kataszteri anyagok segítségével így megállapítható, hogy az adott személy mennyi jövedelemmel rendelkezett a településen végzett mezőgazdasági tevékenységéből. Látható, hogy a források (a település méretétől függően) több tízezer adatot rejtenek. A számítógépek és adatbázis-kezelők elterjedésével a feldolgozás felgyorsult, új lehetőségeket teremtve a kutatók számára. A „sziszifuszi” munka ellenére ma már talán elmondható, hogy a kapott eredmény megéri a fáradozásokat.

A telekkönyvekhez készített rendkívül pontos térképek jól használhatók a korabeli településszerkezet és a vagyoni, vagy akár az etnikai alapú térkitöltés rekonstruálására. A *kataszteri térképek* jelentős része az interneten is elérhető.³¹ Az informatika térnyerése jelentősen megkönnyítette az adatok feldolgozását és kombinálását is. Jó példa erre az a *Pap József* által kidolgozott módszer, mely során a kataszteri térképek digitalizált formáját egy térinformatikai szoftver segítségével összekapcsolhatjuk egy adatbázissal, így lehetőség nyílik arra, hogy kataszteri térképek felhasználásával plasztikussá tegyünk az adatbázisokban rejlő információkat.

²⁷ Fegyő János: Gelej az 1889. és 1910. évi kataszteri felmérések tükrében. In: Agrártörténeti Szemle, 1966/1-2. 46–73.

²⁸ Tóth Tibor: Adács község birtokviszonyai 1850–1877. In: Agrártörténeti Szemle. 9. (1966: 3.) 363–377.

²⁹ Ld. pl. Kozári i. m.

³⁰ Kövér György: A politikatörténet „visszavétele”. Aetas, 2009/3. 147–148.

³¹ <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/>

Kutatásom során teljes egészében feldolgoztam a Heves megyei *Kompolt* község 1887.³² és 1911.³³ évi telekkönyvét és vizsgáltam az ezekhez kapcsolódó térképet.³⁴ Korabeli kiadványok³⁵ alapján rekonstruálhattam a birtokosok kataszteri tiszta jövedelmét. A két felvételi év összevetése értékes adatokkal szolgált a településen élők vagyoni helyzetére és az öröklés rendjére vonatkozóan. A kutatás ugyanakkor rávilágított a kataszteri források korlátaira is. Bár a vizsgált korszakban Kompolt elsősorban agrárjellegű település volt, fontos megjegyezni, hogy a telekkönyvek csak a mezőgazdaságból élők jövedelmét rögzítik, a más szektorban dolgozók pontos vagyoni helyzetét nem tükrözik. A földtulajdonnal nem rendelkezők meg sem jelennek a forrásban, így a telekkönyvek nem adnak teljes társadalomképet.

Egy település telekkönyve csak az adott település területének birtokosait tartalmazza, pedig a lakosság más település határában is birtokolhatott területet. Véletlenül derült például fény arra, hogy a *detki* határ egy dűlője teljes egészében a *kompolti* gazdák kezén volt.³⁶ Tehát a kataszteri anyagok alapján csak akkor kaphatnánk teljes képet az ország lakosainak agrárjövedelmére vonatkozóan, ha minden település minden telekkönyvét feldolgoznánk, s összekapcsolnánk egy közös adatbázisban. Ez két okból lehetetlen. Egyfelől az anyagok egy része elveszett, másfelől az „idegen” településről származó birtokosok lakhelyét általában csak a helységnév jelöli a telekkönyvekben. Így ha egy településen több azonos nevű birtokos is élt, pontos lakcím hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy melyikük birtokolt ingatlant a kérdéses településen. A nagyszámú név-egyezés egy településen belül is okozhat gondokat. Kompolt esetében 1887 és 1911 között erőteljes telekaprózódás ment végbe. Ezzel együtt megnőtt a név-egyezések száma. Mivel az iratok egy része elveszett, nem lehetett megállapítani a telekkönyvben szereplő nevek mindegyikéről, hogy hány egyént jelölnek.

A fentebb említett hiányosságok figyelembe vételével több fontos megállapítást tehettem. A község területe 1887-ben 4076 katasztrális hold volt. A feltárt időszakban a község területe jelentősen nem változott. 1887-ben a gazdaságok felének területe 1 kat. holdnál kisebb volt, s ezek együttes területe a teljes terület

³² Az 1887-es kataszteri felmérés kompolti telekkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL HML) XV-8/a 282. III/1. 1887.

³³ Az 1911-es kataszteri felmérés kompolti telekkönyve. MNL HML XV/8-a 282. III/1. 1911.

³⁴ A térkép megtalálható a MOL ún. Digitarchiv állományában, S78 jelzet alatt.

³⁵ A budapesti kataszteri kerület összes becselőjárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tiszta jövedelmi fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása. Budapest, 1883.; Heves vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mivelési áganként és osztályonként. Az 1909. évi V. T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1913. 5, 10, 42, 44.

³⁶ Erre az hívtam fel a figyelmemet, hogy 1923-ban a kompolti képviselőtestület ülésén felvetődött, hogy kérvényezik az ún. „detki puszta” nevű határrész (hivatalos nevén Kóré dűlő) Kompolt-hoz csatolását. Ld. Kompolt képviselőtestületi jegyzőkönyvei 1921–1930. MNL HML V-248/4.; vö. Detk község 1913. évi kataszteri telekkönyve MNL HML XV-8/a 79. III/1 1913.

1%-át tette ki. Ezer kat. holdnál nagyobb birtokkal egyetlen birtokos rendelkezett,³⁷ ő a kompolti földek 59%-át birtokolta. Az 1 és 50 kat. hold közötti területet birtoklók aránya összesen 49%. Kompolton gyakorlatilag hiányzott a középbirtokosi réteg, a település gazdasági életét a nagybirtok túlsúlya határozta meg. A falu gazdasági szempontból polarizáltabb volt, mint az ország, hiszen a birtokosok fele törpebirtokkal rendelkezett, a terület 59%-át viszont egyetlen nagybirtokos birtokolta. A falu alapvetően szegényebb volt, mint az országos átlag.³⁸ A birtokstruktúra helyi jellegzetességét a sváb etnikum jelenléte adja, ezért a birtokszerkezet vizsgálata során figyelembe vettem a község etnikai sajátosságait, s külön vizsgáltam a magyar és a sváb nevű birtokosokat. A telekkönyvi bejegyzések erre lehetőséget adnak, hiszen a birtokosok vezetékneve alapján sejtethető, hogy ki magyar, és ki sváb származású. A telekkönyv adatai alapján 210 sváb és 80 magyar nevű birtokost azonosítottam. A telekkönyvi adatok alapján megállapítottam, hogy 1887-ben a 117 leggazdagabb magángazda sváb volt, s ők birtokolták a kompolti lakosok kezén lévő földterület 95%-át. A leggazdagabb földbirtokosok tehát kivétel nélkül svábok voltak, a szegényebbek között viszont svábokat és magyarokat egyaránt találunk. A legszegényebbek közé tartozott az a 72 gazda, akinek kizárólag beltelke (kert, udvar, ház) volt. A legkisebb beltelkek mindössze 43 négyszögöl területű volt. A birtoknagyság és a nemzetiség között tehát csak gyenge kapcsolatot fedezhetünk fel.

Különbség mutatkozott az egyes birtokok helye tekintetében is. A kompolti határban 34 dűlőt tartottak számon. A dűlők számának ismeretében meglepő az a tény, hogy a magyar birtokok kivétel nélkül a Gyalog legelő nevű határrészen voltak. A Gyalog legelő (nevével ellentétben) szántóterület volt. Kompolton a legjobb földterületek a 2. kataszteri osztályba tartoztak. A Gyalog legelő döntő hányada a 7., egy része pedig a 6. kataszteri osztályba volt besorolva. A birtoknagyság különbségein túl tehát jelentős jövedelemkülönbséggel is számolnunk kell.

1911-ben a birtokosok között 651 sváb és 202 magyar név fordul elő. A névazonosságok miatt ezek közül 283 névelőfordulásról nem tudtam kellő biztonsággal megállapítani, hogy hány birtokost takarnak. Pontosabban azonosítottam viszont 401 sváb és 170 magyar birtokost. A számokon jól látszik a telekaprózódás mértéke, illetve az, hogy a birtokosok többsége még mindig a sváb származásúak közül került ki. A bizonytalanság hatással volt annak megállapítására is, hogy az egyének mennyi földet birtokoltak. Nem volt akadálya viszont a két eltérő gyökerű csoport kezén lévő összes terület megállapításának. A legtágabb birtokosi körrel számolva a svábok kezén 1662,41 kat. hold, a magyarok kezén 69,94 kat. hold volt. A biztosan azonosított birtokosokat nézve a kép jelentősen változik: 1197,61 kat. hold van az azonosított svábok, és 66,15 kat. hold az azo-

³⁷ A Károlyi-uradalom.

³⁸ Magyarország története 7/I. (1890–1918.) Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. 300.

nosított magyarok birtokában. A szükséges forrás megsemmisülése miatt a „sváb földeknek” mintegy 1/3-ánál bizonytalan a birtokos pontos személye. De a családnevek alapján ez a harmad is a svábokhoz köthető. Az uradalom tehát még mindig egyedül birtokolta a terület több mint felét.

Ha egy házaspár mindkét tagja rendelkezett birtokkal, a telekkönyvek arra is lehetőséget adnak, hogy családi gazdaságokat rekonstruáljunk. A feltárt anyagból 96 családi gazdaságot sikerült rögzítenem. Ezek alapján megállapítható, hogy az etnikai szempontból vegyes házasság viszonylag ritka volt, s a 96 esetből egyszer sem fordult elő, hogy sváb férfi szegényebb magyar lányt vett volna feleségül.

A fenti példán keresztül is látható, hogy hiányosságaik ellenére a kataszteri anyagok értékes források, s néhány egyszerű művelettel fontos megállapításokat tehetünk a korszak gazdasági viszonyaira vonatkozóan.

A kataszteri anyagok hiányosságainak kiküszöbölésében segítségünkre lehetnek a *felekezeti és állami anyakönyvek*. Az anyakönyvezés eredetileg kizárólag a felekezetek hatáskörébe tartozott. Az 1894. évi XXXIII. törvénycikk azonban 1895. október elsejétől elrendelte a polgári anyakönyvezést. Ettől kezdve az adatokat felekezeti hovatartozástól függetlenül egy közös állami anyakönyvbe is vezették, s erről 1980. december 31-ig *másodpéldányokat* is készítettek.³⁹

A matrikulák alapján végzett *családrekonstrukció* segíthet az öröklés rendjének feltárásában, a demográfiai és életmódkutatások lefolytatásában. Az anyakönyvek előnye, hogy nagyszámú adatot tartalmaznak az élet „nagy fordulópontjaira” (születés, házasság, halálozás) vonatkozóan. A forráscsoport további előnye, hogy több kutatóhelyen⁴⁰ és általában hiánytalanul⁴¹ elérhetőek a kötetek. Ugyanakkor, bár nem saját tapasztalat, de ismert tény, hogy az eredeti felekezeti anyakönyvek kutathatóságát erőteljesen meghatározza a plébániahivatal munkarendje, s ez néha gátló tényező is lehet. A kutatást nehezítheti, ha a vizsgált település *heterogén* felekezeti összetételű, hiszen ebben az esetben az 1895 előtti adatok csak több párhuzamos kötetben, gyakran több helyszínen és hiányosan elérhetőek.⁴² Nagyfokú *migráció* és *exogámia* esetén pedig tovább bonyolódik a kutatás, hiszen a személyek egy másik településen folytatják életüket, ezzel több anyakönyvben „nyomot hagyva”.

³⁹ <http://bfl.archivportal.hu/id-1123-anyakonyvek.html>

⁴⁰ Plébániákon, megyei és országos levéltárakban, interneten.

⁴¹ Ez felekezetenként erősen eltérő lehet.

⁴² Az 1895 utáni anyakönyvek kutatását nagyban megkönnyíti a nemzetközi együttműködés eredményeképpen a mormon egyház által létrehozott <https://familysearch.org/> oldal, ahol a magyar polgári anyakönyvek faksimile változatban is elérhetőek.

Kutatásomban *Kompolt* 1819 és 1940 közötti anyakönyveit használtam.⁴³ Mivel a településre a homogén felekezeti összetétel és *a lokális endogámia* volt jellemző, a rendelkezésre álló források közel teljesek.

Kompolton a sváb családok többsége kedvezőbb gazdasági helyzetben volt, mint a magyarok. Emellett a neve (és lakhelye) alapján minden kompoltiról el lehetett dönteni, hogy sváb, vagy magyar. E tényezők alapján azt feltételezhetnénk, hogy ritka volt a sváb-magyar vegyes házasság. A házassági szokásokat az anyakönyvek alapján vizsgáltam. 1819 és 1919 között minden tízedik év összes házasságkötését elemeztem, így 11 év 174 házasságkötéséről rendelkezem részletes adatokkal, s elemzésem egy évszázadot ölel fel. Az így kapott adatok vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy 1819 és 1849 között alacsonyabb volt a vegyes házasságok száma. 1819-ben a „teljesen sváb” házasságok (sváb férj–sváb feleség) az összes házasság 61%-át tették ki, s a „teljesen magyar” házasságok aránya 31% volt. „Sváb férj–magyar feleség” házasság nem volt, az egyetlen „magyar férj–sváb feleség” házasság pedig 8%-ot jelentett. 1859 előtt ehhez hasonlóan alakultak a házasságok, sőt: 1829-ben és 1849-ben egyetlen vegyes házasság sem volt. 1859-től (1919-ig) a házassági szokások differenciáltabb képet mutatnak. 1859-ben a tisztán sváb házasságok 45%-ot, a tisztán magyar házasságok 22%-ot, a magyar férfi–sváb nő házasságok 22%-ot, a sváb férfi–magyar nő házasságok pedig 11%-ot tettek ki. 1859 és 1919 között csak egyetlen olyan év (1899) volt, amelyben nincs példa mind a négy házassági variációra. Amennyiben elfogadjuk azt a véleményt, hogy az asszimilálódás folyamatában döntő szerepe van annak, hogy az anya melyik etnikumhoz tartozik, a vegyes házasságok közül számunkra a „sváb férj–magyar feleség” házasságok aránya a legfontosabb forrás. 1819-ben, 1829-ben, 1849-ben és 1899-ben nem fordult elő ilyen házasság, s a többi évben is ez volt a legritkább eset. A házasságok többségét sváb férfi és sváb nő kötötte, ennek oka a svábok falun belüli többsége lehetett. A második helyen a magyar házasságok állnak. A vegyes házasságok kapcsán leszögezhetjük, hogy a kompolti házassági szokások nem kedveztek a svábok asszimilációjának.

1819-ben kizárólag lokálisan endogám házasságkötés történt a településen. 1829. szeptember 18-án kötötték az első olyan házasságot, ahol az egyik fél nem kompolti lakos: Török János vásárhelyi (Csongrád megye) fiatalember feleségül vette Kovács Annát. Az ezt követő évek mindegyikében előfordulnak exogám házasságok. A lokálisan exogám, illetve etnikailag „vegyes” házasságok gazdasági specifikumot nem mutatnak, az azonban egyértelmű, hogy a lakosság egyre nyitottabbá vált az exogám házasságok iránt. A 174 vizsgált házasságból 41 esetben a férj érkezett más településről, 12 esetben a feleség, tehát a más telepü-

⁴³ Kompolti házasultak anyakönyvei (1819–1940). Az eredeti kötetek a káli plébánián találhatóak.; Kompolti keresztelték, halottak anyakönyvei (1819–1920). Az eredeti kötetek a káli plébánián találhatóak.

lésekről származó férfiak „beházasodtak” a kompolti családokba. A férjek származási helye alapján feltételezhető, hogy ha a kompolti sváb lányok magyar férjhez választottak, szívesebben tették ezt a településen kívülről. Ennek oka a kompolti magyar nemzetiségűek általánosan rossz anyagi helyzete, illetve az élet legtöbb területén kiütkező különbségek, sztereotípiák lehettek.

A házassági anyakönyvek alapján vizsgálhatjuk a házasságok ciklikusságát, időbeli megoszlását, s a házassági átlagéletkort is. A házassági átlagéletkor tekintetében az 1859. év a fordulópont. 1819 és 1849 között a férfiak házassági átlagéletkora 25 év alatt volt, 1859 és 1919 között szinte kivétel nélkül meghaladta a 25. életévet. A nők házassági életkora a korszakban a 20. életév körül mozgott. A nősülő férfiak átlagéletkorának változása egyfajta modernizálódás jele lehet.

Többek között a kataszteri anyagok és az anyakönyvek vizsgálata világíthat rá a népszámlálások hiányosságaira. Magyarországon először *II. József* rendelt el népszámlálást, melynek célja a hadra fogható lakosság létszámának megállapítása volt. Ezt követően a *neoabszolutizmus* idején is volt népszámlálás, majd 1869-től a *Központi Statisztikai Hivatal* és annak jogelődjei nagyjából évtizedenként végeztek/végeznek adatfelvételt.

A népszámlálások előnye, hogy központi feldolgozású és országos, sőt nemzetközi kontextusba helyezhető adatokról van szó. Ismertek azonban a különböző népszámlálások módszertani problémái is. Az eltérő cél és az eltérő politikai környezet is befolyásolhatja a népszámlálások eredményeit.⁴⁴ A népszámlálások során az elsődleges szempont, hogy az előző felvételi évvel összevethetők legyenek az eredmények. Így előfordulhat, hogy két, egymástól távolabbi évből származó adat nem feleltethető meg egymásnak korlátlanul. Ennek oka, hogy az adatközlők által adott válaszok miért nem a más források által vázolt képet mutatják, sokféle lehet. A kérdező felkészületlensége, az adatközlő tudatlansága, félrevezetése, megfelelési kényszere, félelme, vagy napjainkban komolytalansága ronthatja az adatok megbízhatóságát.⁴⁵

⁴⁴ Fontos annak tisztázása, hogy az egyes népszámlálások alkalmával mire kérdeztek rá a kérdezőbiztosok, valójában mely válaszokat tükrözik a diagramról leolvasható adatok. Az 1850–51-ik évi népszámlálás alkalmával a kérdezőbiztosok nem a használt nyelvre, hanem a „származásra”, a „nemzetiségre” kérdeztek rá. A népszámlálást katonák végezték. A szempont, ami alapján besorolták a lakosságot, az volt, hogy a megkérdezett mit válaszolt a nemzetiség kapcsán feltett kérdésre. A rendhagyó helyzet félreértésekhez vezetett, s így egyes esetekben a megkérdezett neve, más esetekben származása, vagy az általa beszélt nyelv volt a besorolás alapja. Az 1850-es évek elejéről származó adatok elemzése során tehát körültekintően kell eljárni. Az 1880-as népszámlálás során a magyarországi kérdezőbiztosok a megkérdezett anyanyelvét tekintették besorolási alapnak. 1890-ben is az anyanyelvre kérdeztek rá. 1900-ban már árnyalták a kérdést, s arra kérdeztek rá, hogy melyik az a nyelv, amelyet a megkérdezett a legjobban ismer, s a legszívesebben beszél. Vö. Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2001. 145., 151.

⁴⁵ Bizonyos szempontból különleges az 1941-ik évi összeírás is. A 20. században ekkor kérdeztek rá először az adatközlő nemzetiségére. Vö. Bindorffer Györgyi: A magyarországi németek.

Kompolt vonatkozásában 1941-ig vizsgáltam a népszámlálási eredményeket.⁴⁶ Az 1850-es évek népszámlálási eredményei a nemzetiségek magasabb arányát mutatják.⁴⁷ A Kompoltra vonatkozó adatok is a nemzetiségek, tehát a svábok többségét tükrözik. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Kompolton valóban a német származású egyének voltak többségben. A népszámlálási módszerek változása miatt 1880-ban már magyar többséget mutatnak a számok. A legfeltűnőbb változás 1890 és 1900 között történt. Tekintetbe véve azt, hogy a kompolti emberekben a mai napig él a sváb öntudat,⁴⁸ meglepő lehet, hogy 1890 és 1910 között az önmagukat német nyelvűnek valló kompoltiak „eltűntek” a népszámlálási adatokból. Az 1890-es és az 1900-as adatokat elemezve látható, hogy az 1890-es népszámlálás idején önmagukat még német anyanyelvűnek vallók nagy része 1900-ban már azt mondta magáról, hogy a magyar nyelvet használja a leggyakrabban. A sváb etnikum létszámbeli csökkenésének egyéb okairól nem maradtak fenn források. A *kivándorlás* mértéke nem okozhatta az arányok változását, hiszen a lélekszám jelentősen nem változott, pusztán az etni-

http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/bindorffer_gyorgyi/index.html?a=all (A letöltés ideje: 2010. március 20.)

Akad olyan visszaemlékező, aki azt állítja, nem ismerték a nemzetiség szó jelentését: „1941-ben jöttek, akkor volt a népszámlálás, kérdezték, mi az anyanyelved, megmondtuk, német. De azt, hogy nemzetiség! Sokan nem is tudták, mi az.” Bindorffer Györgyi: „nem tudok jól magyarul”. A hazaszeretet megnyilvánulása Véménden. Kisebbségkutatás, 2004. 556.

A II. világháború után az 1941-ik évi népszámlálás szolgált a német kitelepítéséhez használt névjegyzék alapjául. A személyes és bizalmas adatok kiszivárogtatása máig ható bizalmatlanságot szült a népszámlálásokkal szemben. Heinz Ervin–Lakatos Miklós: A magyarországi németek kitelepítéséhez használt névjegyzék összeállításának körülményei. Demográfia, 2002/1. 113–132.

Az adatközlők komolytalanságára jó példa, hogy Csehországban a legutóbbi népszámláláskor több mint ötezren eszkimónak vallották magukat.

http://nol.hu/kulfold/fischer_a_legeselyesebb_ra_hogy_cseh_elnok_legyen (A letöltés ideje: 2012. november 24.)

⁴⁶ Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH, Budapest, 1960. 68.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. VI. kötet (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Miskolc, Heves megye). KSH, Budapest, 1979. április 20. 19., 145.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. KSH, Budapest, 1969. 132–133.; Az 1890-iki népszámlálás főbb eredményei vármegyék és községek szerint. Szerk. Jekelfalussy József. Budapest, 1892. 218–219.; A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902–1906. A népesség általános leírása községenként (1902) 531.; A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1912–1920. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) 184–185.; Az 1920. évi népszámlálás. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923–1929. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1923) 82–83.; Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. KSH, Budapest, 1976. 229.

⁴⁷ Az MNL HML IV-417/13 №2011 jelzet alatt találhatóak az 1851-ik, 1853-ik, illetve az 1856-ik évi összeírások községsoros adatai.

⁴⁸ Ld. pl. a www.kompolt.hu oldal kezdőlapját.

kai adatok strukturálódtak át. Bár a német kisebbség számbeli csökkenése országos jelenség volt a 20. században, annak oka elsősorban az I. világháború után elcsatolt területek és a nagyarányú „asszimiláció” volt.⁴⁹ Meggyőződésem, hogy a németek statisztikákból történő eltűnése nem egyenlő az asszimilációval. A statisztikák szerint Kompolton már 1910 óta nem él egyetlen sváb sem. Kompolt társadalomtörténetének legfontosabb problémája tehát a sváb etnikum jelenléte, illetve statisztikákból való „eltűnése”.

Ez a jelenség világít rá leginkább a népszámlálások problémáira. Bindorffer Györgyi kutatásai alátámasztják, hogy nem elszigetelt jelenségről van szó.⁵⁰

Kutatásaim alapján világossá vált, hogy a történelmi Magyarország etnikai viszonyaira vonatkozó releváns megállapításokhoz nem elegendő a népszámlálások eredményeinek feldolgozása.

Kompolton a 18. század közepétől gyakorlatilag napjainkig él egy *ingroup* és *outgroup* szempontból is *svábnak* nevezett csoport, amely a 20. század közepéig a gazdasági helyzet, a nyelvhasználat, a névhasználat, a térkitöltés, az anyagi kultúra, az iskolázottság, a közéleti magatartás és a szokások tekintetében is elkülönült a településen élő magyar kisebbségtől. A különböző források alapján látható, hogy a sváb identitás eltérő intenzitással ugyan, de folyamatosan jelen volt a település életében.

A történelmi magyar társadalom kutatásának különösen értékes forrásai az úgynevezett „gazdacímtárak”. A KSH statisztikai és a levéltári anyagok, a tisztí név- és címtárak, valamint virilis jegyzékek mellett a „gazdacímtárak” a kiemelt jelentőségű forráskiadványok közé tartoznak. Dolgozatunk utolsó részében arra kerestük a választ, hogy mik lehetnek a mezőgazdasági jellegű összeírások feladatai, mikor és milyen körülmények között jelentek meg Európában nagyobb, földhasználatot leíró összefoglalások. Írásunk második felében a Magyarországon megjelent földhasználati összeírásokat, „gazdacímtárakat” mutatjuk be, foglaljuk össze azok jellemzőit, kutathatóságuk esetleges határvonalait. Az olvasó okkal észlelheti az 1895-ös gazdacímtárról szóló rész túlsúlyát szövegünkben, az ugyanis mind jelentőségét, mind irodalmát tekintve kiemelkedik a többi kiadvány közül.

⁴⁹ Vö. Bindorffer Györgyi: Németek a statisztikák tükrében és a közösségképben. Bánd, Csolnok, Dunabogdány, Nagymarás.
http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/bindorffer_gyorgyi/index.html?a=all (A letöltés ideje: 2010. március 20.)

⁵⁰ Vö. Bindorffer Györgyi: Az asszimiláció ellenében újraépített identitás. Asszimilációs folyamatok Csolnokon. Kisebbségkutatás, 2005/2. 556.
http://www.hhrf.org/kisebbssegkutataskk_2005_02/cikk.php?id=1256 (A letöltés ideje: 2012. november 9.) A tanulmány alapján különös párhuzam fedezhető fel a szerző által bemutatott 20. század végi csolnoki és a kutatásaim által feltárt 19. század végi kompolti helyzet között. Ennek értelmében a Csolnokon napjainkban lejátszódó folyamat Kompolton száz évvel korábban ment végbe.

A 19. század közepétől kezdődően egyre nagyobb igény jelentkezett a mezőgazdasági tevékenységek részletesebb és adatszerű és statisztikai megismerésére, leírására. Arra a kérdésre, hogy mik is lehetnek egy mezőgazdasági összeírás feladatai, Laczka Éva adja meg számunkra a választ. Véleménye szerint a „*mindenkori teljes körű mezőgazdasági összeírások feladata, hogy képet adjanak a mezőgazdaság termelési eszközeiről, a gazdálkodás legfontosabb jellemzőiről, a termelés eredményeiről, s egyúttal megalapozzák a censusok közötti évek statisztikai adatgyűjtési rendszereinek kidolgozását. Az összeírásoknak egyúttal megszemlően ki kell elégíteniük a magyar döntéshozók, felhasználók információigényeit és az esetek többségében meg kell felelniük a nemzetközi szervezetek elvárásainak is, lehetőséget nyújtva a nemzetközi összehasonlítások, elemzések készítésére.*”⁵¹

Az első, kifejezetten földtulajdoni címtár Ausztriában jelent meg 1856-ban (*Klar, Paul Alois: Böhmens größer Grundbesitz, wie dieser in der königl. Landtafel inneliegt*), melyet 1861-től sokkal részletesebb, évente kiadott sorozat követett (*Tafeln zur Statistik de Land- und Forstwirtschaft des Königreiches Böhmen*). Ez utóbbiban a „landtäfliche” (ezek szerepeltek a hivatalos királyi jegyzékekben) földek mellett szerepeltek egyéb közösségi földek is. Nagy-Britanniában 1873-ban jelent meg az első és egyetlen ilyen címtár (*Reurn of owners of land*), amely minden fölbirtokost felsorolt, aki 0,4 hektárnál (1 acre) több területtel rendelkezett.⁵² Poroszországban, az első gazdasági adatokat is közlő címtár 1863-ban jelent meg (*Frantz, Adolf: General-Register der Herrschaften, Ritter- und anderer Güter der preussischen Monarchie*). Ezt követően két jelentősebb sorozat indult itt útjára, előbbi a berlini Paul Parey Verlag (*Handbuch der Grossgrundbesitzes des Deutschen Reiches*), míg utóbbi a stettini Niekammer kiadásában (*Niekammers landwirtschaftliche Adreßbücher*). A Niekammer-féle sorozatot az 1880-as évektől egészen az 1930-as évekig rendszeresen kiadták. Mindkettőre a táblázatos közlés, valamint a 100 hektáron felüli birtokok adatainak bemutatása volt a jellemző.⁵³

Már az osztrák statisztikusok is foglalkoztak a magyar viszonyok leírásával. Ezek a statisztikai adatok államigazgatási célú feljegyzésekből kerültek ki, ami bár nagyon fontos lépés volt, de minőségében meg sem közelítette a későbbi magyar hivatalos statisztika színvonalát. Magyar részről az első kísérletek statisztikai hivatal létrehozására 1848-ban történtek, amikor is Fényes Elek vezetésével a Belügyminisztériumon belül alakult meg egy kisebb szervezet. Megalakulásának jelentősége megkérdőjelezhetetlen, azonban munkáját nem tudta

⁵¹Laczka Éva: Agrárcensusok 1895 és 2010 között – célok, módszertani megoldások, eredmények. Statisztikai szemle, 2010/6. 603.

⁵²Scott M. Eddie: A földtulajdoni címtárak mint a gazdaságtörténeti kutatás forrásai. In: Híd a századok felett. Szerk. Nagy Mariann. Pécs, 1997. 331-332

⁵³Eddie i. m. 338.

megkezdni, a szabadságharc leverésével ugyanis megszűnt. Egészen 1867-ig kellett várni a magyar statisztika hivatalossá válására. Ekkor Keleti Károly vezetésével alakult meg, a Földművelés-Ipar és Kereskedelmi Minisztérium alá rendelve, mint ügyosztály. Az önállósulás 1871. április 18-án történt meg, amikor az országgyűlés jóváhagyta az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal működésének ügyviteli szabályzatát. 1874-ben megszületett az első statisztikai törvény, amely az intézmény adatszolgáltatási kötelezettségét is elrendelte. 1897-től Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal néven működött.⁵⁴

Magyarországon, már csak az ország adottságaiból fakadóan is, történeti hagyományai vannak a mezőgazdasági statisztikának. Ennek részletezésétől azonban el kell tekintenem, mivel jelen dolgozatomnak nem célja ilyen jellegű historiográfiai tárgyú vizsgálat. A történelmi Magyarország területéről nagyjából kétszáz éve rendelkezünk mezőgazdasági statisztikai adatokkal. Az 1828-tól végrehajtott felmérések a földhasználatra terjedtek ki, az ún. ideiglenes földkatasztert 1853-ban állították fel.⁵⁵ A szőlőterületekre és a borászatra vonatkozó első statisztikát 1873-ban hajtották végre, míg az első állatszámolás 1884-ben zajlott le. Az első Magyarországgal foglalkozó földtulajdoni összeírás, eddigi tudomásunk szerint, ugyancsak 1886-ban jelent meg,⁵⁶ azonban egy komolyabb vizsgálatot mindenképpen megérdemelne a Nagy Miklós tanulmányában említett forrás.⁵⁷ Az általános censusok sorát tulajdonképpen az 1895-ös nyitotta meg, amelyet azután hosszabb-rövidebb közönként követtek a teljes, vagy a teljességre törekvő összeírások. A nagy- és közepes birtokosok uradalmainak, birtokainak és gazdaságainak statisztikai vizsgálata során felhasznált források közül is különösen nagy értéket képviselnek a gazdacímtárak, melyek közül 1945-ig bezáróan, különböző címeken hat jelent meg: 1893-ban,⁵⁸ 1897-ben,⁵⁹ 1903-ban,⁶⁰ illetve 1911-ben,⁶¹ 1925-ben⁶² és 1937-ben.⁶³

⁵⁴ http://www.ksh.hu/mult_kezdetek_menu (A letöltés ideje: 2012. november 20.)

⁵⁵ Laczka i. m. 604.

⁵⁶ Eddie i. m. 335.

⁵⁷ Nagy Miklós: Az első magyar gazdacímtár. Magyarország első földbirtokmegosztási fölvételének ismertetése. Városi Szemle, 1939. 720-734.

⁵⁸ Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek mivelési ágak szerinti feltüntetésével. Kiad. bellusi Baross Károly. Budapest, 1893.

⁵⁹ A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímtár. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.

⁶⁰ A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak, és haszonbérliőknek czímtára a mezőgazdasági ingatlan becsértékének és a munkásviszonyok ismertetésével. Szerk. Rédei Ferenc–Elek Emil. Budapest, 1903.

⁶¹ Magyarországi gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. H.é.n. [Budapest, 1911.]

⁶² Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1925.

Az 1893-as „gazdacímtár” a Földművelési Minisztérium Birtokstatisztikai Osztálya segítségével (pontosabban az ő általuk összegyűjtött adatokból) Baross Károly állította össze, aki Szontágh Albert halálával vette át a szerkesztési feladatokat. Ez a történelmi Magyarországról a lehető legteljesebb képet adja adott időpillanatban. Az adatokat és címeiket a pénzügyi igazgatóságok útján gyűjtötték össze. Közli a 100 kataszteri holdnál (metrikus rendszer szerint nagyjából 57,54 hektár) nagyobb birtokkal rendelkezők névsorát és a tulajdonukban levő földterület nagyságát művelési ágak szerinti csoportosításban, tehát tulajdonjogi, és nem gazdasági egységekre épül. A gazdaság és a birtok ugyanis nem azonos fogalmak. A munka egyik hibáját az okozza, hogy a kataszteri birtokíveken feltüntetett birtokos gyakran nem volt azonos a telekkönyvi birtokossal. Ezen túl hiányoznak a birtokok értékére vonatkozó információk is.⁶⁴

Az első részletes és teljes körű mezőgazdasági összeírás végrehajtását az 1895. évi VIII. tc. rendelte el. Feladata és célja az akkor is válságos időket élő magyar mezőgazdaság viszonyainak feltárása volt.⁶⁵ Ez a 100 kataszteri holdon felüli gazdaságokat, a gazdálkodók nevét és címét, illetve a kezelés minőségét (pl. tulajdonos, bérlő) közli. Az eredményeket 1900-ig öt kötetben adta ki a Statisztikai Hivatal. A korabeli eszközöket és humán erőforrásokat figyelembe véve az összeírás eredménye kiválóan tekinthető. Az összeírás regisztrációs egysége már a gazdaság és nem a birtok, így fő szempontja a termelés, nem a tulajdonlás.⁶⁶ Ebből fakadóan nem is használható birtokstatisztika céljaira, a birtoktípusok tulajdonformák szerinti változatossága nem rekonstruálható (ez inkább egyfajta „gazdálkodónévtár”).⁶⁷ Jekelfalussy József (1849–1901) a következőképp írta körül az összeírás fókuszpontját: „*A tervezett fölvétel súlypontja, a mint már fentebb is kiemeltem, az egyes gazdaságokról kiállítandó kérdő-íveken nyugszik. Nem birtokstatisztikát céloz ez adatgyűjtés, hanem gazdasági üzemstatisztikát.*”⁶⁸ Az első, teljes körű mezőgazdasági összeírásnak nagy érdeme volt, hogy átgondolt szempontok mentén, kiválóan tervezve folytak a munkálatai. Mindezeket túl kiválóan számított, mai viszonyok között is, hogy az eszmei befejezés időpontja után 20 hónappal már a legfontosabb községsoros adatok közzététele megtörtént.⁶⁹ Az adatgyűjtést a törvényhatóságok tisztviselőinek felügyelete alatt

⁶³ Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1937.

⁶⁴ Scott M. Eddie: Cluster-analízis a földbirtokszerkezet vizsgálatában 18-19.

⁶⁵ Konkoly Thege Gyula: A földbirtokok és mezőgazdasági üzemek statisztikai összeírása. Statisztikai Szemle, 1935/2. 102.

⁶⁶ Ez tulajdonképpen működési egységekre épít, vagyis gazdaságokra.

⁶⁷ Puskás Julianna –Scott M. Eddie–Lánc Margit: Adatbázis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. Történelmi Szemle, 1977/2. 315.

⁶⁸ Jekelfalussy József: Az új agrárstatisztika. Közgazdasági Szemle, 1894. 105.

⁶⁹ Galambosné Tiszberger Mónika: Hatékonyságjavító eljárások aszimmetrikus eloszlású sokaságból vett mintákra a mezőgazdasági statisztikában. Doktori értekezés. Pécs, 2012. 17.

részben számlálóbiztosok,⁷⁰ részben bizottságok végezték (akiknek az összeírás előtt közös oktatáson kellett részt venniük), mivel a statisztikai hivatalnak nem voltak lokális szervei. Munkájukat törvényhatósági bizottságok vizsgálták felül. Ezen felül mindenképpen kiemelendő, hogy az összeírók munkájukért fizetést nem kaptak, kizárólag költségeiket térítették meg.⁷¹ Az adatgyűjtés kiterjedt az ország valamennyi gazdaságára, kivéve a tisztán erdő és legelőgazdaságokat.⁷² Érdekes adalékkal szolgálhat megfigyelni a számlálóbiztosok utasításában megfogalmazott gazdaságfogalmat: *„Minden egyes gazdaságról, mely a községben vagy annak határában fekszik, külön kell a kérdőívet kiállítani, és pedig mindenkor a gazdálkodó nevére: akár a telekkönyvi tulajdonos kezeli házilag, akár pedig haszonélvező, vagy bérlő gazdálkodik rajta. Minden kisebb földbirtok, mely földadó alá esik, tehát még egy darabka zsellérföld is, feltéve, hogy nem tartozik valamely más gazdasághoz, külön gazdaságnak tekintetik s mint ilyenről külön kérdőív állíttatik ki. Valamely gazdaság lehet kizárólag házilag kezelt tulajdonbirtok, lehet kizárólag haszonélvezeti, lehet kizárólag haszonbérelt birtok. De az is gyakori eset, hogy a gazdaság részint tulajdon, részint haszonbérelt vagy haszonélvezett birtokból áll. Ezeknél a mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtéseknél mindig a gazdaságot és a gazdálkodót kell tekinteni. Előfordulhat tehát az az eset, hogy az egyes földbirtokosról és annak földbirtokáról nem tölttetik ki a kérdőív, mivel ő egész birtokát bérbe adta s viszont megtörténhetik, hogy valakinek semmiféle földtulajdona nincsen, de bérel birtokot, vagy pedig illetményként haszonélvezet gyanánt bír földeket (pl. mint lelkész, tanító, jegyző stb.) és ezeket vagy maga, vagy megbízottja által kezelteti s ilyenformán mint egy gazdaság tulajdonosa szerepel; ennél fogva róla, illetőleg gazdaságáról kérdőív állíttatik ki. Az is önként értetik, hogy azon esetben, ha valaki birtokának egy részét bérbe adta, a másik részét pedig maga vagy tisztje által házilag kezelteti, az illető kérdőívébe csak a házilag kezelt birtok és az arra vonatkozó adatok iratnak be, a bérbe adott rész pedig a bérlőnél mutattatik ki.”*⁷³

A vizsgálat során tudakolták a gazdálkodók személyi adatait, a gazdaság munkájában részt vevők számát, a megművelt földterületet művelési ágak és tulajdonformák szerint, a növények vetésterületét és termésmennyiségét, az állatállományt fajta, kor és ivar szerint, a gyümölcsfák számát fajtánként. Ami talán még fontosabb, hogy a kérdőívek kitértek az agrárnépesség szociális prob-

⁷⁰ Jellemzően kincstári uradalmak és gazdasági intézetek alkalmazottai, jó képességű gazdák, gazdatisztek, állatorvosok, nyugdíjas tisztviselők, lelkészek és tanítók közül kerültek ki.

⁷¹ Laczka Sándorné: A százéves általános mezőgazdasági összeírás. Statisztikai szemle, 1995/12. 1030.

⁷² Puskás Júlia: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemsztiszatika adatai alapján. Történelmi Szemle, 1960/4. 447.

⁷³ Laczka: Agrárcenzusok i. m. 614.

lémáira is. A feltett kérdések száma több mint 500 volt,⁷⁴ amelyek négy főbb kérdőívtípusban kerültek elő (I. Egyéni kérdőívek; II. Egyéni kérdőívek gyűjtőlajstromai; III. A községek általános gazdasági viszonyai; IV. Járások és városok általános gazdasági viszonyai). Fontos megemlítenem, hogy ez az egyetlen a „gazdacímterek” közül, amely online elérhető,⁷⁵ egyelőre „csak” fotómásolat, tehát nem szövegében kereshető formátumban.

Az 1903-as, Rédei Ferenc és Elek Emil szerkesztésében megjelent kiadványban⁷⁶ komoly hiányosságokat fedezhetünk fel,⁷⁷ amely alapján tudományos munkában való felhasználása szinte teljesen kizárható.

Az 1911-es, Rubinek Gyula által szerkesztett címár a 100 kataszteri holdon felüli birtokosok és bérlők címjegyzékét közli. Ebből a kiadványból hiányzik a méretbeli kritériumoknak megfelelő birtokállomány kb. 10%-a (főleg az állami, a községi és a közbirtokossági tulajdon),⁷⁸ azonban először ez tartalmazza a kataszteri tisztajövedelmi értéket (KTJ).⁷⁹

Az első világháború és a trianoni határváltozások következményeként drasztikusan megváltozott az ország gazdasága, ennek nyomán a hazai mezőgazdaság és produktumainak struktúrája is. Ezek a változások indokolták egy újabb általános összeírás végrehajtását, amit a Statisztikai Hivatal már 1923-ban, majd 1928-ban is felvetett. Ezek azonban, paradox módon, épp a szűkös források és pénzügyi lehetőségek nyomán egészen 1935-ig nem valósulhattak meg. Az 1925. évi, valamint az 1935. évre vonatkozó adattárak a 100 kataszteri holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek adatait szolgáltatják.

Az 1937-ben megjelent „gazdacímár”, amely az 1935-ös általános összeírás⁸⁰ eredményeit publikálta, kiváló minőségű (felsorol ugyanis minden 100 holdnál nagyobb birtokot, illetve közöl egy listát, amely tartalmaz minden olyan birtokot, amelynek tulajdonosa összesen több mint 500 holddal rendelkezett), valamint tartalmazza az egységek KTJ-ét is. Az összeírást törvényhatósági szinten a törvényhatóság első tisztviselőjére, valamint a járási főszolgabírákra volt bízva. A helyszíni összeírást a községi összeíró bizottságok végezték. A földbirtokok összeírására háromféle, egymással összefüggő kérdőívet használtak, egy ún. C típusút kellett kiállítani azokról a gyümölcsfa, gép, haszon- vagy igásállat

⁷⁴ Laczka Sándorné: Mezőgazdasági összeírások Magyarországon, 1895-2000. Statisztikai szemle, 2000/4. 282.

⁷⁵ <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04022302/tartalom.html> (A letöltés ideje: 2012. november 21.)

⁷⁶ Egyetlen általam fellelt példánya a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Könyvtárában található 4/3372 jelzeten a védett állományban.

⁷⁷ Scott M. Eddie: Ami „köztudott” az igaz is? Debrecen, 1996. 21.

⁷⁸ A hiányra egy szerzőhármás derített fényt: Puskás–Eddie–Lánc i. m. 315–328.

⁷⁹ Puskás–Eddie–Lánc i. m. 316.

⁸⁰ Az 1935. évi, földbirtokok és gazdasági üzemek összeírását a Kormány 1.111/1935. M. E. számú rendelete tette lehetővé.

tulajdonosokról, akik földadót nem fizettek, illetve ún. D típusú kérdőíven kellett elszámolni a község vagy város művelési ágak szerint részletezett területét.⁸¹

A vizsgált adatszolgáltatói körre vonatkozóan a következő kiegészítő információkat olvashatjuk: „Az összeírás csak azokra a földbirtokokra terjed ki, amelyekhez földadó alá eső (művelhető) terület (szántóföld, kert, rét, szőlő, legelő, erdő vagy nádas) tartozik. Azok a földbirtokok ellenben, amelyek kizárólag földadó alá nem eső (terméketlen) területekből (pl. út, utca, tér, árok, beépített terület, árvédelmi gát, vasúti pályatest, vízmeder, agyag-, kavics- vagy homokbánya stb.) állanak, az összeírásból kimaradnak. Ezért a közölt területi adatok az ország egész területét nem foglalják magukba. A számbavételnél földbirtokegységnek tekintett ugyanannak a földtulajdonosnak egy község határában fekvő, bármilyen kiterjedésű összes olyan földbirtoka, amelyhez földadó alá eső terület tartozik, tekintet nélkül arra, hogy a földbirtok hány részből áll és azt hány kataszteri birtokívben tartják nyilván. Egy földbirtoknak számított még az egyenes ágon fel- és lemenő családtagoknak és feleségnek ugyanebben a községben fekvő, közösen kezelt földbirtoka is. Az adatok a földbirtokoknak nem a kataszteri birtokívben nyilvántartott, hanem a tényleges állapotról bevallott területét tüntetik fel. Azok tehát az összeírás végrehajtásának időpontjáig bekövetkezett, de a birtokíveken még át nem vezetett legújabb művelési ágváltozásokat is figyelembe véve a földbirtokok területéről a valóságnak megfelelően adnak számot, s így az egyes művelési ágakon belül a kataszteri adataikkal nem egyezhetnek.”⁸² Az összeírás idején, ahogy azt Laczka Éva is megjegyzi, gazdaságnak számított a családtagok birtokában levő és a település területén fekvő közösen művelt földterület. Így, ha egy gazdaságnak több településen is volt művelt területe, azt annyiszor vették számításban. Ebből következően a gazdaságok számának ténylegesen alacsonyabbnak kell lennie, mint a címtárban.

A birtokok darabszámát figyelembe véve az 1893-as negyvenezer, az 1903-as „csak” húszezer, az 1911-es több mint harmincezer birtokot tartalmaz.⁸³ A két általános összeírás idején részletesen lefektették, kik szolgáltatassanak adatokat, teljességre törekedtek, azonban mai értelemben vett gazdaságfogalom⁸⁴ és küszöbérték nem létezett a korban.⁸⁵

A földtulajdoni és gazdasági címtárak tudományos feldolgozása már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött. Johannes Conrad (1839–1915), a politikai gazdaságtan professzora volt az első, aki a porosz „magtartományok” 1880

⁸¹ A kérdésről részletesebben lásd: Konkoly Thege i. m. 101–108.

⁸² Laczka: Agrárcenzusok i. m. 615–616.

⁸³ Eddie: Ami „köztudott” i. m. 21.

⁸⁴ A témában részletesebben lásd: Hüttl Antónia: Gazdaságstatisztikai fogalmak történelmi fejlődésben. Doktori értekezés. Budapest, 2002., illetve Laczka Éva: A gazdaságfogalom statisztikai és közgazdasági értelmezése. Doktori értekezés. Gödöllő, 2004.

⁸⁵ Laczka: Agrárcenzusok i. m. 616.

körül földtulajdon szerkezetéről publikált több tanulmányt „Agrár-statisztikai vizsgálódások” című sorozata⁸⁶ keretein belül. Conrad tanítványai még követték a példáját a 20. század első néhány évtizedében, a század közepén azonban teljesen abbamaradt a munka. A kutatások megindulására éppen Magyarországon került sor az 1960-as és 1970-es években. Az MTA Történettudományi Intézetének két munkatársa, Puskás Julianna és Kolossa Tibor folytatott magyarországi „gazdacímtárakkal” kapcsolatos, mindmáig befejezetlen kliometriai vizsgálatokat. Németországban csak az 1990-es években kezdtek publikálni a témában (Klaus Hess: *Junker und bürgerliche Grossgrundbesitzer in Kaiserreich*. Stuttgart 1990.; Thomas Nabert: *Der Grossgrundbesitzer in der preussischen Provinz Sachsen, 1913–1933*. Köln-Weimar-Wien, 1992.; Ilona Buchsteiner: *Grossgrundbesitz in Pommern 1871–1914*. Berlin, 1993.).⁸⁷

Úgy gondoljuk, hogy a fentiekben vázolt, eltérő adatok között feszülő ellentét a források minél szélesebb körének bevonásával enyhíthető, szerencsés helyzetben feloldható. Ezáltal megbízhatóbb képet kaphatunk a korabeli gazdaságról és társadalomról, melyekhez reményeink szerint a dolgozatunkban bemutatott forráscsoportok szakszerű vizsgálata is hozzájárulhat. Az európai kontinens földtulajdoni és mezőgazdasági kataszterei, címtárai, népszámlálási és anyakönyvi adatai a társadalom- és humántudományok kimeríthetetlen és kikerülhetetlen kincsebányái. Scott M. Eddie – kifejezetten a „gazdacímtárakra” vonatkozó – szavaival élve: „*A számok fontosak. Adatok nélkül lehetetlen az általánosítás. Bőséges adatok nélkül nem lehet meghatározni, hogy egy bizonyos jelenségcsoporton belül mi az átlagos, a normális vagy a tipikus.*”⁸⁸

A fentiekben a kataszteri anyagok, anyakönyvek, népszámlálások, a földtulajdoni és gazdasági címtárak kutathatóságának lehetőségeivel és korlátaival foglalkoztunk, melynek során igyekeztünk rávilágítani arra, hogy a hiányosságok egy *komplexitásra törekvő* kutatással orvosolhatók. E forrástípusok segítségével, és az azokból nyerhető adatokkal nem csak a vidék mezőgazdasági elitjének rekonstruálása válik lehetségessé, hanem főleg a dualizmus és a Horthy-korszak vidéki Magyarországnak társadalmi és gazdasági szerkezetének vizsgálata is. Gyakorlati példával élve nem kizárólag földrajzi területek közötti különbségek feltárásában lehetjük hasznukat, de akár – az országrészekre, településekre, társadalmi csoportokra, vagy akár gazdasági egységek, birtokok jellegére vonatkozó adataival – egyes művelési ágak intenzívebbé válása, vagy társadalmi osztályok, intézmények befolyásának differenciálódása is kiválóan modellezhető adataik behatóbb (és persze jóval időigényesebb) vizsgálatával.

⁸⁶ *Agrarstatistische Untersuchungen* és egyéb írások a *Jahrbüchern für Nationalökonomie und Statistik* c. folyóiratban.

⁸⁷ Eddie: A földtulajdoni i. m. 339–340.

⁸⁸ Scott M. Eddie: *Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes, 1893–1930*. Amt der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, 1999. 9.